

ԵՐԿՐԱԳՈՒՆՏ

ԱՄՍՕՐԵԱՅ ՀԱՆԴԷՍ

ԱԶԳԱՑԻՆ, ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԳԻՏԱԿԱՆ

ՀՐԱՅԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ ԱՍԻԱԿԱՆ ԸՆԴԵՐՈՒԹԵԱՆ

ՏՆՕՐԵՆ-ԽՄԲԱԳՐԱՊԵՏ

ԵՂԻԱ ՏԷՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆ

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ

Պօլիս Դեկմ. 40
Գուլառ » 50

Օսար երկիր Ֆր. 12
Մեկ քիւր Գե. 4

Թիւ 10

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Հայ եկեղեցին, Եղիշե Վ. Դուրեան. — Ընթացք գրագիտութեան, Ե. — Ծով, Դուրեան. — Բարձրաշնորհ Տ. Խորեն Արքեպիսկոպոս Աշքբեան, Վսեմաշուք Արքին փաշա Տառեան, Ե. — Երեքտրական լոյս, Մ. Գ. Մոգ-եան. — Պուտուային ազդեցութիւնն, Դուրեան. — Սփոփանք-աամկին, Ե. — Ազաւան, Ե. — Ուոննույն երգն, Մեղանիա. — Ասիական քնկե-րութիւն:

Կ. ՊԱԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Գ. ՊԱՂՏԱՏԼԵԱՆ

(ԱՐԱՄԵԱՆ)

1888

ՅՐԿՐԱԳՈՒՆՏ

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

...Ապացուցանելու համար թէ Հայոց եկեղեցին իւր անկախ վարչութիւնն ունեցաւ 'ի սկզբանէ անտի եւ նոյն իսկ յաւուրց Սրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին, լուազոյն կը դատեմք նախ ականարկ մ' արձակել քրիստոնէութեան նախկին երեք դարերու վերայ՝ յերեւան բերելու համար թէ ո՞րպիսի ներքին եւ արտաքին պատճառներ զօրեղապէս միացան յարդարելու ընդհանուր եկեղեցւոյ կազմակերպութեան տարրերն, թէ եկեղեցիք ո՞րպիսի յարաբերութեանց մէջ էին ընդ իրեարս, թէ աշխարհական սահմանադրութիւնք ինչ ուղղութիւն տուին եկեղեցական վարչութեան եւայլն:

Կրօնն հին ազգաց համար գլխաւոր տարրն էր ազգային միութեան, եւ երբ քրիստոնէութիւնն առ հասարակ կուգար քարոզուիլ ամէն ազգի եւ ժողովրդոց, տիեզերական միութեան մ' սկզբունքն կ' հաստատուէր ինքնին եւ եղբայրութեան գաղափարն կ' տարրանար մարդաբանական տեսութեամբ խորապէս իրարմէ տարրեր ձեւերով կազմուած գանկերու մէջ. երբ խտիր չ' կար այլ եւս ոչ հրէի ոչ հեթանոսի՝ ոչ ծառայի եւ ոչ ազատի, քրիստոնէական եկեղեցին մի լինելու յատկանիչն պիտի կրէր իւր վերայ, եւ թէպէտ զարդիս այդ բառն լոկ պատմական նշանակութիւն մ' ունի յաչս բազմաց, բայց ստուգիւ ընդ երկար ժամանակի ունեցաւ իւր իրական նշանակութիւնն: Մի էր եկեղեցին, ոչ այնու զի զայն կամ զայն ոք եպիսկոպոս կ' ճանաչէր իւրեան գլուխ կամ պետ այլ

զի ամենուրեք առաքելական կարողութեամբ հաստատեալ եկեղեցիք միեւնոյն հաւատն կ'դաւանէին 'ի Տէր, մի էր Երուսաղիմայ եկեղեցին՝ ուր քարոզեց նոյն ինքն Յիսուս՝ ընդ եկեղեցւոյն Անտիոքայ ուր քարոզեց Պետրոս, մի էին եկեղեցիք Կորնթոսի՝ իկոնիոյ կամ Հռովմայ ուր քարոզեց Պօղոս՝ ընդ եկեղեցւոյն Եփեսոսի ուր քարոզեց Յովհաննէս։ Այսպէս իմա՛ նաեւ զայլ ամենայն եկեղեցեաց՝ ուր ըստ պատմութեան կամ ըստ աւանդութեան քարոզեցին Առաքեալք կամ յաջորդք նոցա։ Արդ այս միութիւնն քրիստոնէական կրօնի վարդապետութենէն կ'առնուր ուղղակի իւր ծագումը, բայց զիտեղ արժան է՝ թէ ոչ նուազ այդմ նպաստեցին նաեւ հին աշխարհի քաղաքական վարչութիւնն ու եկեղեցւոյ արտաքին կամ ներքին թշնամեաց յարձակումներն։

Բացատրենք թէ ինչպէս հին աշխարհի կամ հին Հռովմայ քաղաքական սահմանադրութեան ազդեցութիւնն յանգցաստից մուտ դտաւ քրիստոնէական եկեղեցւոյ վարչութեան մէջ, զօրացնելով աւելի այն նուիրապետական կապերն՝ որ եկեղեցւոյ առաջին դարուն արդէն գոյութիւն ունէին։ Արդարեւ երկար ժամանակ քրիստոնէութիւնն չ'կրցաւ անցնիլ Հռովմէական պետութեան սահմաններէն դուրս, եւ որովհետեւ Օգոստոս կայսեր քաղաքականութեամբն՝ ում հետեւեցան նաեւ իւր յաջորդք՝ կայսերութեան ամէն սահմաններու մէջ կեդրոնի ազդեցութիւնն անդիմադրելի ոյժ մ'էր դարձած, անբնական չէր որ այդօրինակ ուղղութեան մը հետեւէին քրիստոնէական եկեղեցիք, փոխանակ մնալու ապակեդրոնական վիճակի մը մէջ՝ որ այնքան օգտակար չէր կրնար լինել հաւատոյ տարածման գործոյն, մանաւանդ զի ի սիւրբաւ աշխարհի գտնուող քրիստոնեայք գէթ մտովի ընդ իրեարս յարաբերութեան մէջ լինելու հոգեւոր մխիթարութիւնն կ'ունենային. միւս կողմանէ՝ մոլար վարդապետութեանց եւ բուռն հալածանաց դիմադրելու պէտքն կ'ըռնադատէր զհաւատացեալս գուժեւ ամէն վտանգ՝ որ կ'սպառնար եկեղեցւոյն խաղաղութեան կամ հաստատութեան. Զայս կ'ապացուցանեն Պետրոսի՝ Յակոբայ՝ Յովհաննու եւայլ կաթողիկեայ բռնաբարք եւ նախապէս այդ խորհրդով անշուշտ ընդ-

Հանուր եկեղեցւոյ մէջ սովորութիւն եղաւ ընթեռնուլ Պօղոսի թղթերն՝ թէպէտեւ գրուած էին առ զսնազան եկեղեցիս : Քաղաքական վիճակի պայմաններուն համեմատ կատարուեցաւ կեդրոնացման գործն . այսպէս գիւղերու մէջ այս կամ այն անձին քարոզութեամբ հաստատեալ մասնաւոր եկեղեցիք իրենց մօտաւոր քաղաքի եկեղեցւոյն կ'յարէին , եւ գաւառագլուխ եկեղեցին կ'լինէր Մայր-եկեղեցի մը՝ զոր ընդհանրապէս կ'կառավարէր Եպիսկոպոսը , եւ այս միութեամբ կազմուեցան Եպիսկոպոսական քեմերն . յետոյ ապա ինչ որ մասնաւոր եկեղեցեաց միջեւ տեղի կ'ունենար՝ տեղի ունեցաւ նաեւ Եպիսկոպոսանիստ թեմերու միջեւ , եւ հետզհետէ կազմուեցան մետրոպոլիսական կամ արքեպիսկոպոսական քեմեր , որպիսիք էին Երուսաղէմայ եւ Կեսարիոյ եկեղեցիք 'ի Պաղեստին , Տարսոնի եկեղեցին 'ի Կիլիկիա , Լաւոգիկեայն 'ի Փոլսգիա , Թեսաղոնիկեայն 'ի Մակեդոնիա , Կորնթականն յԱքայիա , Կեսարիոյ եկեղեցին 'ի Կապադովկիա , Կարքեդոնի եկեղեցին յանթիհիւպատականն Ափրիկէ , Եփեսոսի եկեղեցին յարեւմտեան եգերս փոքր Ասիոյ , Լիոնի եկեղեցին 'ի Գալլիա եւայլն : Բայց Մետրոպոլտական եկեղեցեաց մէջ առաջին քայլն առին Հռովմայ , Անտիոքայ , Աղեքսանդրիոյ եկեղեցիք՝ Հռովմէական կայսրութեան իբր գլխաւոր քաղաքներն , ունենալով հանդերձ Առաքելոց ձեռամբ քարոզուած լինելու պահանջելի առաւելութիւնն , եւ շատ անգամ այլ եկեղեցիք խորհուրդ կ'հարցնէին 'ի նոցանէ առանց ընդունած լինելու միոյն կամ միւսոյն գերակայութիւնն : Այսքանի սերտ յարաբերութիւնք բաւական էին անշուշտ քրիստոնեայ եկեղեցեաց արտաքին եւ հոգեւոր հաղորդակցութեան գոհացում տալու . բայց կեդրոնացման օրըստօրէական աճումն վերջապէս միում 'ի նոցանէ պիտի թողուր յաղթանակը , եւ պատմութիւնն կ'վկայէ մեզ թէ ուր ուրեմն յաղթեց Հռովմ , վասնզի կայսրութեան մայրաքաղաքն էր , վասնզի այդ եկեղեցւոյ անդամք նշանաւորագոյն էին թուով՝ պատուով եւ տոհմիւ , վասնզի խորհրդաւոր ծագում մ'ունէր իւր հնութեամբ եւ մանաւանդ թէ՝ ըստ կարծեաց Երանոսի (Բ . Դար)՝ հոն քարոզած էին Պետրոս եւ Պօղոս եւ թէ ինքն Հռովմ յաջողած

էր ընդ մի մասն Արեւմտից տարածել զքրիստոնէութիւն եւ քան զամէն եկեղեցիս առաքելութեան սահմաններն ընդարձակելու փափաքն կ'իրագործէր արագ արագ : Մեծարանաց եւ դրից այս փայլուն վկայութիւնք դիւրաւ պիտի ներշնչէին ի քահանայապետս Հռովմայ այն բարձրամտութիւնն՝ որով յաւակնեցան նոքա առաջնակարգ տեղին գրաւել եկեղեցւոյ նուիրապետական գրութեան մէջ, եւ այլ եկեղեցեաց մատուցած կամաւոր կամ պատահական մեծարանքներէն օգուտ քաղելով՝ գերիշխանութեան յաւերժական իրաւունք մը սեպհականեցին ինքեանց : Հռովմայ Պապերու այդ ձգտումներն բաւական գետին չահած էին արդէն, երբ 196ին առաջին անգամ Վիկտոր պապն յանդգնեցաւ եկեղեցւոյ միութենէն անջատեալ Համարել Ասիոյ բոլոր այն եկեղեցիներն՝ որք Հռովմէական սովորութենէն տարբեր սովորութեան մը կ'հետեւէին լուսնի 14ին տօնելով Զատիկը . Լիոնի եպիսկոպոսն Երանոս անգամ՝ սր Զատիկի խնդրոյն մէջ կարծակից էր Վիկտորի՝ բողոքեց Պապին այդ անձահ խստութեանն ընդդէմ եւ յիշեցուց նմա՝ թէ ինչպէս իւր նախորդներէն Անիկետոս (151-168) դիւրաւ համաձայնած էր Զմիւռնիոյ եպիսկոպոս Պողիկարպոսի հետ նոյն այդ խնդրոյն համար . բայց Փոքր Ասիոյ եկեղեցիք առանց վրդովելու Վիկտորի բանադրանքներէն իրենց մետրապոլտական քաղաքին՝ Եփեսոսի եկեղեցւոյն աւանդութիւնն պաշտպանեցին ընդդէմ աւանդութեանն Հռովմայ, եւ այնպէս չարունակեցին մինչեւ խնդիրն իւր վերջնական լուծումն գտաւ Նիկիոյ ժողովոյն մէջ : Նոյնպէս՝ ի մէջ կոյս Գ. դարու խնդիր ծագեցաւ հերետիկոսաց ձեռամբ տրուած մկրտութեան վաւերականութեան մասին . Պապն Ստեփաննոս Ա. ուղեւոր որ Հռովմայ եկեղեցւոյն սովորոյթն եւեթ յարգուի ամէն եկեղեցեաց կողմանէ՝ բանադրեալ հրատարակեց Ափրիկէի եւ Փոքր Ասիոյ այն Գրիստոնեայներն՝ որ չէին հնազանդիր իւր հրամանին : Կապադովկացւոց Կեսարիոյ եպիսկոպոսն Փիրմիլիանոս եպերեց Ստեփաննոսի յանդուգն ու անխոհեմ ընթացքը, եւ մինչեւ իսկ համարձակեցաւ Հռովմայ եկեղեցւոյն աւանդութեան ստուգութիւնն կասկածի տակ դնել՝ Երուսաղեմայ եւ այլ եկե-

ղեցեաց աւանդութեանց ներհակ ցոյց տալով զայն: Բայց ոչ միայն Փիրմիլիանոս՝ այլ եւ Կիւրիանոս որ Լատին եկեղեցւոյ կ'վերաբերէր եւ որ շատ առիթներու մէջ մեծարանք ցոյց կուտար առ զահն Հռովմայ, այս խնդրոյն մէջ բողոք բարձաւ ընդդէմ Պապին եւ յանուն Կարքեդոնի ժողովոյն գրեց առ Ստեփաննոս՝ թէ իւրաքանչիւր եպիսկոպոս իրաւունք ունէր անկախութիւն մը վայելելու իւր եկեղեցւոյն վարչութեան մէջ, եւ կուզէր յիշեցնել այդու՝ թէ Պապին իրաւունքներն ոչ իւր գեր ի վերոյ էին քան զիւրսն: Ի վերայ այսր ամենայնի Պապական այսգունակ ոտնխթութիւնք վայլ մը եւս յաւելին Հռովմայ աթոռոյն վերայ, եւ ոչ մի եկեղեցի ունէր այնքան կարեւորութիւն որքան Հռոմայն երբ Կոստանդիանոս քրիստոնէութիւնն ընդունեց եւ բնականաբար մեծ իմն պիտի երեւէր այդ եկեղեցւոյն հեղինակութիւնն յաչս ինքնակալին: Եւ ոչ ոք կ'անգիտանայ թէ երբ սա փոխադրեց իւր աթոռն ի Կոստանդնուպոլիս (350), Պապն աշխարհական իշխանութեան մ'ալ թեկնածու լինելու եւ յաջողելու բախտին տիրացաւ՝ ինչպէս կ'վկայէ Միջնադարեան պատմութիւնն: Իրաց վիճակն ահա յանդիման կ'ածէ մեզ...: Իսկ այն վարդապետական մեկնութիւնք՝ յորս յենով յառաջ բերին իրենց գերիշխանութեան ապացոյցներն եւ դեռ կ'բերեն քահանայապետք Հռովմայ, իբր այն թէ՝ Տէրն ըսաւ Պետրոսի «Դու ես վեմ, եւ ի վերայ այդր վիմի շինեցից զեկեղեցի իմ»: այդոքիկ ամենայն նորահնար բացատրութիւններ էին հինգերորդ դարու մէջ ներշնչուած՝ երբ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքունք՝ իբրեւ եպիսկոպոսունք երկրորդ մայրաքաղաքի կայսերութեան՝ կուզէին հաւասարապատիւ զիրք մ'ունենալ ընդ Հռովմայ Պապին: Կարեւոր է գիտնալ սակայն թէ ո՛չ ի հնումն եւ ո՛չ առ յապա Պապն չ'կարաց տարածել ամենուրեք իւր իշխանութիւնն: արդէն երբ տիեզերական ժողովոց որչաճմբ Անտիոքայ եւ Աղեքսանդրիոյ պատրիարքութեանց վերայ յաւելան նաեւ Կոստանդնուպոլսոյ եւ Երուսաղիմայ Պատրիարքութիւնք (առաջինն՝ լոկ քաղաքական եւ երկրորդն պարզ կրօնական ըմբռնմամբ), կային եկեղեցիներ որք կեդրոնացման այդ դրութեան չուզեցին համակերպիլ եւ ոմանք յե-

պիսկոպոսաց՝ այդ թեմերէն եւ չ՛ միում հպատակիլ յանձն առին ի սոցանէ էր Կիպրոսի եպիսկոպոսն՝ որ Անտիոքայ աթոռոյն դէմ յարուցուած վարդապետական վէճերէն օգուտ քաղելով՝ իւր անկախութիւնն հրատարակել տուաւ Եփեսոսի ժողովոյն մէջ. այսպէս էր նաեւ Իլլիրիոյ եպիսկոպոսն՝ որ արեւելից եւ արեւմտից սահմաններուն մէջ հաստատուած լինելով՝ փոփոխակի կ'ազանջուէր Հռովմայ եւ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքներէն, եւ երկար ատեն ոչ մին ճանաչեց եւ ոչ միւսն. յԱրեւելս կային նաեւ ազգային եկեղեցիներ՝ որք ոչ Անտիոքայ եւ ոչ Կ. Պոլսոյ պատրիարքներէն կախումն ունէին. յԱրեւմուտս իսկ՝ Հռովմայ աթոռէն անկախ զիրք մ'ունէին Միլանո՝ Ագուիլեայ եւ Հռաւեննայի թեմերն, ինչպէս նաեւ Մեծին Բրիտանիոյ եկեղեցեաց մեծագոյն մասն, ուր միայն Գանդորպէրիի մետրապոլիտն եւ Լոնտրայի ու Ռոչէստըրի եպիսկոպոսունք Հռովմայ քահանայապետին հպատակութիւնն կ'ընդունէին: Այս եկեղեցեաց ոմանց ինքնավարական ընթացքն գուցէ ընդհանուր կարգին մէջ իբրեւ աններդաշնակութիւններ նկատուին, բայց սէտք չէ մոռնալ թէ արդէն մետրապոլիտական կամ այլ թեմերու լոկ քաղաքական կարեւորութեան մը համեմատ ընդունած կազմութիւնն՝ ոչ նուազ դժուարութեանց հանդիպեցաւ մերթ ընդ մերթ, վասնզի զօրաւոր էր սա զաւլափարն թէ ո եւ է աթոռ որ ուղղակի սուաքեական քարոզութեամբ հիմնուած լինելու առաւելութիւնն ունէր ազատ ու անկախ կրնար կառավարուիլ իւր մէջ՝ եթէ չուզէր այս կամ այն թեմին հպատակիլ եւ այսպէս բոլորովին զերծ մնալ ո՛ր եւ է արտաքին ազդեցութենէ. ուստի կրօնական տեսակէտով կարեւորութիւն մ'ունեցող եկեղեցին չուզեց պարզ քաղաքական սկզբան մը համակերպելով՝ նահանգին գլխաւոր քաղաքի մետրապոլիտին հպատակիլ. աստի ծագեցան կռիւք ի Պաղեստին ընդ մէջ Կիւրդի եւ Ակակիոսի, ի Բիթանիա ընդ մէջ Եպիսկոպոսաց Վիէննայի եւ Արլէսի: Այս ամէնն բաւական են՝ կարծեմք՝ տալ ընթերցողին ի միտ առնուլ թէ յարաբերութեանց ներքին եւ արտաքին իրաց սլաոճառաւ հաս-

տատեալ իրաւասութիւնը կամ ստորադասութիւնը բացարձակապէս եկեղեցական սահմանադրութեան մը խորին գնդն չունէին կանխաւ, այլ զէպք եւ զիրք չառ ինչ կարող եղան տնօրինել ինքնին:

Չուզելով յերկարել այլ եւս, դառնամք մեր առաջադրած բուն կէտին, այն է Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ նախնական անկախութեան խնդրոյն, զոր կ'փութամք պարզել առանց ազգային նախապաշարման մը վերայ կրթնելու:

Հաւանականաբար 304-305 թուականին էր որ Աստուծոյ նախախնամութեամբն մեր եկեղեցւոյն վերստին հաստատութեան ու լուսաւորութեանն համար պատրաստուած այն անդուգական անձը՝ Սուրբն Գրիգոր՝ մահապարտից վիրապէն զուրա կ'ելնէր Աւետարանի ըցան սփռելու համար ընդ համարէն Հայս. կ'թուի թէ նա ի սկզբան չունէր նպատակ առաքելական գործոյ նուիրելու իւր անձն, այլ միայն տեղեկանալով «ի դայեկէն իւրմէ հայրենի գործոցն որ եղեալն էին», իւր հօր ոճիրը քաւելու միամտութեամբ յանձն առաւ տալ զանձն ի ծառայութիւն Տրդատայ, բայց օր մը մեծագոյն եւ անկշռելի ծառայութեան մը պաշտօնն պիտի յանձնուէր նմա յերկնից: Հասաւ այդ ժամը, եւ Հայոց եկեղեցին ճոխագոյն քան զառաջինն կանգնեցաւ քարոզութեամբ սրբոյն. ոչ Հռովմայ պապէն թոյլատրեալ էր նա եւ ոչ Կապադովկացւոց Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսն սահմանած էր զնա յայդ գործ: Արժան էր եւ իրաւ զայդպիսի անձն «հովիւ կացուցանել»՝ ինչպէս փառաքեցաւ Հայ աւագանին եւ ժողովուրդն, որովհետեւ Հայոց աշխարհի եպիսկոպոսն (հաւանաբար Մեհրութան) զոհ գացած էր այն հալածանաց զոր Մեծն Խոսրով յարուցած էր վերջին տարիներուն մէջ, եւ անտարակոյս ցիրուցան եղած էր քրիստոնեայ փոքրիկ հօտն՝ ոյր պահպանութեան համար գուցէ խնամք անգամ զլացաւ տանիլ Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսը վասնզի կ'տեսնենք թէ Հայ քրիստոնէից կրած հալածանաց տունն՝ զվստանգեալս ի հաստատամտութիւն յորդորով եւ 'ի հաւատոս տկարացելոց մասին ապաշխարութեան կանոններ աւանդող մասնաւոր թուղթ մը կ'զբէ Աղեքսանդրիոյ Դիոնեսիոս եպիսկոպոսն առ

Մեհրութան եպիսկոպոսն Արմենիոյ. (*) ինչ կ'ընէր նոյն ատեն Կեսարիոյ Արքեպիսկոպոսը, թերեւս իւր Հալսածանաց պատմութիւնը կ'օրինէր, գրելով « Բագում վկայեալս եւ 'ի իրարովու 'ի մերում աշխարհիս », որոց եւ « Ոչ զանուանսն նշանակէ », այնպէս որ Խորենացին անգամ անխնամ եւ անկարեւոր կ'գտնէր այդ յիշատակութիւններն (Բ գիրք Զն)։ Զիարդ եւ իցէ, Հայոց աշխարհն ինքն ինքեամբ պիտի կարողանար վերակազմել ու պահպանել իւր եկեղեցին, եւ երազ մը չէ՞ր արդեօք Ղեւոնդիոսի համար երբ իւր քաղաքէն ներս կը մտնէր մեծ հանդիսիւ տօգոյն եւ վշտակրեալ մարդ մը՝ ում չքաղիւր յուղարկաւորք էին վեշտասան աշխարհներու իշխաններ, եւ « 'ի վաղնջուց հետէ կորուսեալք » կուգային քահանայապետ ձեռնադրել տալ զնա իւրեանց երկրին վերայ։ Այդպիսի կարգադրութեան մը համար՝ օրէն էր անշուշտ երթալ 'ի Կեսարիա, մի՞ զի մեր աշխարհի մօտաւոր արքեպիսկոպոսական աթոռն լինելով հանդերձ՝ ըստ աւանդութեան կ'համարուէր նաեւ վիճակ առաքելոյն Թադէոսի իւրեւ զմերն, եւ երկրորդ՝ զի Լուսաւորիչ հոն առած էր 'ի մանկութենէ իւրմէ իւր ուսումն ու դաստիարակութիւնը։ Այդ ձեռնադրութեամբ՝ զոր սուրբն Գրիգոր ընդունեց Ղեւոնդիոս Արքեպիսկոպոսէն՝ ո՛ր եւ է հպատակութիւն յանձըն առած չէր կրնար լինել, վասնզի արդէն այն աշխարհն ոյր Մետրապոլիտ կամ կաթողիկոս կ'կարգուէր Լուսաւորիչ՝ ունեցած էր նախապէս իւր քահանայապետական ձեռնադրութեան շնորհն 'ի ձեռն առաքելոյն Թադէոսի բայց դժբաղդ պատահարք խցեցին նուիրապետական այդ շղթայն, եւ այս անգամ քահանայապետութեան պարզ նորոգում մ'էր եւեթ եւ այն 'ի հարկէ իրաց յառաջ եկեալ։ Եթէ Ագաթանգեղոսի մեզ աւանդած այն թղթովն (Երես Կ10) զոր Ղեւոնդիոս կ'գրէ առ Հայս՝ պէտք է հասկնալ թէ ամէն Հայ Մետրոպոլիտ պարտաւոր է ձեռնադրուիլ յԱրքեպիսկոպոսէն Կեսա-

(*) Այս իրողութիւնն անշուշտ ոչ ումք կարծել կուտայ Թէ Հայաստանեայց եկեղեցին հպատակած լինի երբեք Աղեքսանդրիոյ եկեղեցւոյն, վասնզի այս օրինակ յարաբերութիւններ՝ ինչպէս կ'սկսեալկէինք ի վերեւ՝ տեղի կունենային այլ եւ այլ եկեղեցեաց մէջ՝ չունենալով յիւրեաց ո եւ է կախումն։

րու, կամ՝ եթէ դաշինք մ' էր այդ, ապա ուրեմն առաջին անգամ Ս. Գրիգոր լուծեց զայն, զԱրիստակէս իւրեան յաջորդ կարգելով առանց զրկելու զնա՝ ի Կեսարիա, յետոյ նա եւ նոյն կերպով վրթանէս յաջորդեց իւր եղբօր։ Այս պարագային մէջ՝ եւ մանաւանդ մտադիր ընթերցմամբ թղթոյն՝ դիւրին է տեսնել թէ Կեսարիոյ Արքեպիսկոպոսն առիթ մը համարելով Ս. Գրիգորի յիւրմէ ձեռնադրուիլ՝ երկու եկեղեցեաց միջեւ իրեւ բարեկամական յարաբերութեան մը նշան կ'առաջարկէ յետ այնորիկ հայ կաթողիկոսաց յեկեղեցւոյ կեսնարու ընդունել զձեռնադրութիւն։ այդու կողմէր թերեւս ունենալ այնպիսի պատիւ մը՝ զոր կը վայելէր՝ օրինակի աղագաւ՝ Ոստիոյ եպիսկոպոսն ձեռնադրելով զպապն Հռովմայ։ Արդ՝ Լուսաւորիչ դաշինք մը չէր որ կը լուծէր՝ այլ թերեւս պարագայից բերմամբ կ'գործէր արդարանալի զանցառութիւն մը։

Գիտենք սակայն՝ թէ յարաբերութեան պայմանի իրեւ պարզ նշան Հայոց եկեղեցին առ ժամանակ մի մատոյց այդ մեծարանքն առ աթոռն Կեսարիոյ։ Բայց երբ տեսաւ թէ իւր պարզմտութենէն օգուտ քաղելու առիթներ չպիտի պակսին Կեսարիոյ Արքեպիսկոպոսին համար՝ ոչինչ բռնաբարութիւն համարեց Լուսաւորչի աթոռոյն իրաւանց եւ անկախութեան տէր կանգնիլ։ Եւ արդարեւ՝ Սրբոյն Սահակայ կաթողիկոսութենէն յառաջ արդէն դադրած էր Հայ կաթողիկոսաց ի Կեսարիոյ ձեռնադրութիւն ընդունելու սովորութիւնն։ չմոռնալ յիշեցնել նաեւ թէ Հայոց քաղաքական դիրքն ալ չէր ներքի երբէք յերիս մասունս կոտորեալ Կապադովկիոյ նահանգի մէկ մասին եկեղեցական իրաւասութեանն ներքեւ մօտել։ Քաղաքականապէս չառ աւելի բարձր վիճակ մ' ունէր իշխանութիւնն՝ որ յայնկոյս եփրատայ, եւ միթէ մեզ համար միայն բացառութիւն մը կրնա՞ր լինել այն բանին մէջ՝ որ ընդհանուր օրէնք էր գարձած յԱրեւելս եւ յԱրեւմուտս։ Ուր թողունք այն աւանդութիւնն ալ՝ որ զՀայոց եկեղեցին նախապէս առաքելական Հիման վերայ հաստատուած կ'հռչակէր։ Ապաքէն յետ մահուան սրբոյն Ներսիսի՝ առանց ի Կեսարիա երթալու՝ միայն ազգային եպիսկոպոսաց ձեռամբ

Շահակայ կաթողիկոս ընտրուելու պարագայն գրաւեց զուշա-
ղրութիւնն Ս. Բարսղի՝ որ յայնժամ եպիսկոպոսն էր Կեսա-
րու. բայց զժուարին չէր նմա համոզուիլ թէ Հայք եկեղեցա-
կան ներքին սահմանադրութեան հակառակ բան մը չէր որ
կ'գործէին, այլ քաղաքական եւ միանգամայն ազգային եկե-
ղեցական սեպհական իրաւունքի վերայ յեցեալ կ'ընէին զայդ.
Կապադովկիոյ բաժանման պատճառաւ ինքն իսկ Բարսեղ 'ի
սէր խաղաղութեան գիջաւ Տիանայի եպիսկոպոսին վրայ ու-
նեցած իրաւասութիւնն 'ի բաց թողուլ, այն՝ սոսկ քաղաքա-
կան կամ աշխարհագրական բաժանման մը համակերպիլ ըս-
տիպուելով: Տարակոյս չկայ թէ Ս. Բարսղի միջամտութիւնն
լոկ եկեղեցական նախանձախնդրութենէ մը յառաջ կուգար
(*) : Ծղգրիտ պատմութեան լռութիւնն հաւաստիք մ' է թէ
Հայոց եկեղեցւոյն իւր եկեղեցական վարչութեան անձամբ
գլուխ կանգնըն ո՛չ երբէք տարօրինակ երեւցաւ, վասնզի
յայանի է արդէն թէ Ս. Սահակ Պարթեւ Հայրապետն Կե-
սարիոյ եպիսկոպոսէն չ'ընդունեց իւր կաթողիկոսական ձեռ-
նադրութիւնն, եւ սակայն քան զամէն Հայ եպիսկոպոսնունս
առաւել պատուոյ եւ մեծարանաց արժանացաւ Յունաց բարձ-
րաստիճան կղերին կողմանէ :

Անցնինք այժմ համառօտիւ ի քնին առնուլ թէ արդեօք
Հայաստանեայց եկեղեցւոյ անկախութիւնն ծախուեցա՞ւ եր-
բէք մի ուրիշի, այսինքն թէ՝ Լուսաւորիչ դրա՞ն զայն ար-
դեօք Սեղբեստրոս Հռովմայ պապին գաւազանին ներքեւ.
եթէ այդպիսի հպատակութիւն մը դաշնադրուած էր ար-
դէն՝ ի՞նչ պատրանք մեր նախնեաց համար որք իրենց ներ-
քին անկախութիւնն ապահովելու կ'նկրտէին. — բայց ո՛չ. քաջ
ի բաց հեռի էր ի մտաց նոցա կասկած մ' իսկ ունենալ զայդ-

(*) Խոսելի են բնաւին այն ծայրայեղութիւնք՝ յորս սովոր է միշտ զլիլ
Բիւզանդարանի հեղինակին՝ որ յիս մահուան Ս. Ներսիսի փոխանակ Շա-
հակայ՝ Յուսիկ անուամբ եպիսկոպոսի մը Պապ Թազաւորի հրամանաւ
կաթողիկոս ընտրուելու պատմութիւնն ընելով ծիծաղելի յայտնութիւններ
կ'ընէ՝ որք հակառակ են Սրբոյն Բարսղի խոհական եւ իմաստուն գնացից
եւ նպասակ ունին պախաբակելու Հայաստանեայց եկեղեցւոյ նուիրապե-
տական կարգը (Տես, Դպր. Ե. Գլ. ԻԹ):

մանէ, զի ոչ իսկ երբեք խորհած էր Լուսաւորիչ Թաղէոսի առաքելական վիճակը վաճառել Ս. Պետրոսի աթոռոյն: Պատմական կեղծիք մ' էր այդ՝ զոր յերկրեցիկն Հռովմայ գերագոյն Դահէն շլացող միաբեր, յորոց մին էր նաեւ Դաշանց քրթոյն յօրինիչը: Ամէն անգամ որ խնդրոյն այս կէտն կը քննադատուի, կ'իստատովանիմք թէ բազումք ի մերայնոց երկիւղ կ'զգան ընդունելու Սրբոյն Գրիգորի երթն 'ի Հռովմ, զորմէ կ'գրէ Ագաթանգեղոս. վասնզի այդ պարագայն ծառայած է լատինամոլ մտածութեանց կորիզն լինելու եւ գոյացուցած է Սեղբեստրոսեան տուչութեանց առասպելը: Այս բանն հանգիստաբար կ'յիշեցնէ մեզ բողոքականաց այն տագնապալից ճիգն՝ որով կընդդիմանան չ'ընդունիլ Պետրոս առաքելոյն ի Հռովմ ուղեւորութիւնն. դիւրին է ըմբռնել թէ ինչ պատճառաւ այդ իրողութեան ուրացման մեծ կարեւորութիւն կուտան, բայց խնդիրն յայնմ կ'կայանայ յաւէտ թէ Հռովմայ եպիսկոպոսն իրաւունք ունի՞ իւր տարապայման յաւակնութեանց խորիսին ընելու այդ աւանդութիւնը: Ձի արդ եւ իցէ, ըստ մեզ՝ թէ եւ Ագաթանգեղոս ամէն բան կուզէ Հռովմէն բերել եւ Հռովմ տանիլ, բայց չունինք զօրաւոր պատճառ մը տարակուսի տակ գնելու իւր աւանդած պատմութեան ստուգութիւնն այդ մասին, յորում ոչ մի ինչ մանաւանդ կ'նշմարուի այն ստայօդ մանրամասնութիւններէն՝ զորս կ'վիպէ Դաշանց թուղթը, եւ ինքնին այդ ամենուն հերքում մ' է Ագաթանգեղեայ գրածն: Կոստանդիանոսի դարձքն 'ի քրիստոնէութիւն եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ մի մեծ թուական կը բանար, եւ անհնար չէր որ դժգոյ էր համօրէն աշխարհն. ուստի Տրդատ քաղաքական պարտաւորութիւն մը կատարելու համար կ'երթայ առ Կոստանդիանոս՝ ընդ իւր առնելով զԳրիգոր՝ որ ըստ պատմութեան նորին Ագաթանգեղեայ (երես 648) մեծ պատուով ընդունելութիւն կ'գտնէ Կայսրէն եւ Հռովմայ եպիսկոպոս Սեղբեստրոսէն: յետ աւուրց ինչ Տրդատ եւ Գրիգոր « Մեծամեծ Պատարագոս » կ'դառնան յաշխարհն իւրեանց: Ահա ինչ որ կ'ուսուցանէ մեզ պատմիչն Ս. Գրիգոր կուղեւորի 'ի Հռովմ, թերեւ Տրդատայ խնդրանաց զիջանելով. կրնար

նաեւ ունեցած լինել օրինաւոր փափաք մը տեսնելու զՀռովմ. առաջին դարերու ընդհանուր քրիստոնէից համար սովորական բաղձանք մ'էր այդ: Այս թելադրութեանց տակ Գրիգոր կ'ընկերանար Տրդատայ եւ ո՛չ թէ իւր բազմաչարչար նահատակութեանց անուշակ խայրիքն եղող Հայաստանեայց եկեղեցին Հռովմայ Պապին յանձնելու, ինչպէս որ երբեմն Զմուռնիոյ եպիսկոպոսն Պողիկարպոս յայց կ'ելնէր 'ի Հռովմ' զՀռովմ տեսնելու համար եւ ո՛չ թէ Ասիոյ եկեղեցիներն Պապին իրաւասութեան տակ դնելու: Իններորդ դարուն՝ Նիկիոյայոս Ա. պապին ժամանակ յերեւան եկան « Մեծիկն Կոստանդինուսի պարգեւատրութեանց » նկատմամբ առասպելապատում յիշատակարաններ՝ որք կ'վկայէին որպէս թէ կայսրն իւր ամբողջ յարեւելս փոխադրած ատեն Սեղբեստրոսի պարգեւած էր Հռովմ քաղաքն՝ իտալիոյ նահանգներն ու բոլոր արեւմուտքը: Մեծ մասամբ Կոստանդեան անհաւատալի պարգեւաբաշխութեանց վրայ ձեւուած է Դաշակոյ թուրքն ալ՝ յորում իբրեւ պարգեւք Կոստանդիանոսի առ Տրդատ կ'յիշատակուին Մեծիկն Դաւթի Բեքդեհեմ ֆաղաֆն, Երուսաղեմի Ս. Յակոբայ վանքն եւայլն: Բայց ահա պապերն այդպիսի պարգեւատրական թղթոց (donations) վրայ ընդերկար հաստատեցին եւ նուիրականացուցին իրենց աշխարհական իշխանութեանց հիմերն, թուղթեր՝ որ այսօր չարաչար կ'քննադատուին նոյն իսկ Հռովմէական լուսամիտ կղերին կողմանէ: Թողունք առասպելներն՝ ընդ որս սակաւք միայն կրնան հաճիլ, եւ իջնենք պատմութեան հաստատուն գետնին վրայ:

Անձն ոք որ տեղեակ է Հայաստանեայց եկեղեցւոյ պատմութեան՝ գիտէ թէ Քաղկեդոնի ժողովէն առաջ այդ եկեղեցին ո՛չ թէ Հռովմայ գահին այլ Յունաց եկեղեցւոյն հետ յարաբերութեան մէջ էր: Երբ 451 ի պատերազմին մէջ Հայք իրենց Ազգին եւ եկեղեցւոյ գոյութեան նուիրական դատին համար մինակ մնացին եւ միայնակ կուռեցան, ինքնապաշտպանութեան դժուարաբիրտն փորձերն ներքին զօրաւորագոյն կեդրոնացման մը յեղափոխութիւնն յառաջ բերին. ո՛չ եւս աստուածաբանական կոխն էր կենսական խնդիրն զոր

յարուցանել սովոր էր միշտ յունական նրբախոհ միտքն, այլ ազգային եւ զուտ քրիստոնէական նպատակի մը շուրջ կ'յառէին ամէն հայեցի աչեր, եւ բուն այդ գործնական բայց բազմավրդով կեանքն իրաւամբ անտարբեր կացոյց զիրենք այն ամէն շարժմանց՝ որ իրական օգուտ մատակարարելու հանգամանքէն զրեթէ զուրկ էին։ Այնուհետեւ առ ժամանակ մի չգնաց զհետ նորամուտ բացատրութեանց 'ի վարդապետականին, մանաւանդ թէ՝ որպէս բանից կարգ է ասել՝ փակեց իւր դուռներն ամեն ոտնխոթութեանց առջեւ։ Բայց դժբաղդաբար սպառնալից էր քաղաքական աշխարհի մթնոլորտը, դիւրին չէր որ անձնութեան զոհերով միայն ապրեալ այդ ժողովուրդն հանգիստ պատառ մը ծամէր։ Իրաց այս վիճակն առիթ մ' եղաւ փոքրիկ կուսակցութեան մ'ի վեր երեւելուն՝ որ աւելի քաղաքական տեսակէտի մը կուգէր ծառայել, մինչդեռ ազգին մեծագոյն մասն ազգային եկեղեցական գաղափարի մը յարեալ կ'մնար։ Այդ փոքրիկ կուսակցութիւնն էր որ քաղաքական դիտաւորութիւններն համեմելով նաեւ բարեպաշտութեան աղիւ՝ ուղեց գործել մերթ կաթողիկոսի մը՝ մերթ ժողովակի մը եւ մերթ արտաքնայարդար բռնութեան մը տակ, իսկ բուն ազգային կուսակցութեան հակազդեցիկ ոյժն յաջողեցաւ ընդերկար ծայրատել այդ ձգտումները, հարկ չ'կայ մի առ մի թուել այն ամեն անցքերն որք տեղի ունեցան առ մեզ՝ մանաւանդ յառաջ զփորենտեան ժողովն, ընթերցողն կրնայ իւր աչաց առջեւ պատկերացնել տխուր վիճակն այն ամեն փոփոխութեանց՝ ընդ որս անցաւ երբեմն Հայոց քաղաքական կեանքը։ Յունաց եկեղեցին Արեւելեան հերձուածին տեղի տալէ յառաջ եւ յետոյ՝ հաւասար եռանդեամբ կը ջանար յիւր կողմն ձգել զեկեղեցին Հայոց, կրկնապատկեց այդ ջանքերն՝ երբ տեսաւ թէ կիլիկեան իշխանութեան աշխարհագրական դիրքն հաւանականութիւն կար որ օր մը պապին թողուր երազուած յաղթութիւնը։ Տարակոյս չ'կայ թէ ԺԴ դարուն սկիզբներն առաւել քան յառաջն իրերն աւելի աճումն տուած էին կաթողիկէ միութեան մը գաղափարին։ Սէկ կողմանէ նիւթական բարօրութեան խոստմունք եւ միւս կողմանէ քաղաքական փորձութեանց վերահաս

վտանգներն յաջողեցան առաւել կամ նուազ դարձնել ոմանց աչքերն դէպ յ'արեւմուտս . բայց այս չէ ինչ զարմանալի , վասնզի մեր մէջ Ստոյ (1507) եւ Ատանայի (1516) ժողովակաց գումարմանէն շատ տարիներ յառաջ՝ Յունաց Միքայէլ Բալէոլոգ կայսրն անգամ Լիոնի մէջ ստորագրած էր արդէն ուղղափառ հաւատոյ դաւանութիւնը : Արդ՝ ո՛չ միայն Հայք այլ եւ Յոյնք՝ իրենց քաղաքական տկարութեան առջեւ՝ ստիպուած էին այդ միութեան գործոյն համակերպիլ երբեմն , բայց թէ՛ Յունաց եւ թէ՛ Հայոց ո՛չ բոլորովին բարեպաշտական մտածութեամբ յուզած այդ շարժումներն բռնականաբար պիտի դադրէին՝ երբ միջին դարը փակող յաղթութիւնն ամէն բան վերջացուց : Այս մեծ պատահարէն քանի մը տարիներ յառաջ գումարուած Փորթնտեան ժողովըն (1438) որ պիտի հաւաքէր ընդհանուր քրիստոնեայ եկեղեցիներն Հռովմէական միեւնոյն դրօշակի տակ , կամ թէ ըսենք՝ Արեւելք եւ Արեւմուտք զիրար պիտի գրկէին , ցանկացուած վախճանն չունեցաւ եւ չէր իսկ կրնար ունենալ : Մինչ մէկ կողմանէ Արեւելեան հերձուածն կուզէին բառնալ ՚ի միջոյ , արդէն Արեւմտեան հերձուածն աւելի ծանրակշիռ երեւոյթ մը կ'առնուր , եւ ատոր մեծագոյն հաւակներէն մին էր նոյն ինքն եւգլիսէոս Դ . Պապն՝ որ Փորթնտեան ժողովոյն պիտի նախագահէր : Այդ ժողովն Հռովմէական եկեղեցւոյ բարեկարգութեանց համար ալ պիտի խորհէր , բայց պապն աւելի քան զայլ ոք անյարմար էր այդօրինակ ձեռնարկութեան մը մղում տալու , եւ բան մ'ալ չուզեց ընել : Ժողովըն սպարդիւն մնաց եւ ատկէ աւելի բարձր ճակատագրի մը հասնելու ընդունակ չէր : Այսպէս չարաչար պատրեցան Գերագոյն Գահին տաժած գեղեցիկ յոյսերն՝ ինչպէս Յունաց նոյնպէս եւ Հայոց միաբանութեան մասին , վասն որոյ Հռովմէական կղերն չ'իսղծեր այսօր յայտարարել թէ Յոյնք չ'յապաղեցան իրենց մեղքը քաւել 1453ի աղետալի արկածիւն , եւ մեր տարաբաղդ ազգն ալ գուցէ յետ այնորիկ դատապարտեցաւ դժոխոց յաւիտենական կրակնեւրուն . . . : Սակայն այս յայտնի է թէ Փորթնտեան ժողովոյն անյաջող ելքն զգացուց Հռովմայ Բահանյապետին իւր այն

տկարութիւնն՝ ոյր գիտակցութիւն չունէր նա դեռ, եւ դար մը չանցած՝ իրապէս իմացաւ թէ պատուած էր այն ուռկանը՝ զոր կը ցանցէր յԱրեւմուտս եւ յԱրեւելս, եւ Տրիտենտեան ժողովն ՚ի զո՛ւր ութեւտասնամեայ ճգամը յոգնեցաւ այդ հիւսածը նորոգելու։ Բայց ինչ փոյթ, Փլորենտեան ժողովոյ գումարումն անմոռայ պատմութիւն մ' եղաւ եւ է՝ Հռովմայ գահուն համար, քանի որ իւր քաղաքակա՜նութեան ոսկեղինիկ երազներն գգուող միութեան մը համար տքնեցաւ, եւ այսօր՝ աննշանակ պարագայից մէջ անգամ պապն կ'փութայ մեզի դէմն ածել այն շարժումներն՝ որք տեղի ունեցան մենէ չորս ու կէս դար յառաջ, եւ զայդ՝ ապացոյց մը կ'ընէ իւրեան համոզելու համար զՀայքս թէ Հռովմայ քահանայապետին հպատակելու խոհեմութիւնն ունեցանք երբեմն . . . :

Երբ Օսմանեան պետութեան գահն բարձրացաւ վոսթորի ափանց վրայ՝ միութեան խնդրոյն ներքին շարժառիթն՝ ինչպէս մատնանիչ ցուցինք՝ դադրեցաւ ազդու մնալ ունենալէ, եւ հայոց եկեղեցին գտնելով իւր անկախութիւնն պահպանելու նպատակով դիրքն այդ հայրագութ կառավարութեան հովանոյն ներքեւ՝ ամփոփեցաւ յինքն, եւ յետ այդ թուականի Հայաստանեայց եկեղեցւոյ հայրապետաց ոմանց ցանցառ յարաբերութիւնք ընդ Հռովմայ գահուն շատ անգամ քաղաքավարական համակերպութիւններ էին եւ ոչ այլ ինչ Մեք կը յայտարարեմք ցնծութեամբ սրտի թէ՝ Հայոց եկեղեցին հաստատուն հիմանց վերայ կարող է յաւերժանալ միշտ, մանաւանդ երբ յօգուտ ՚ի կիր արկանէ իւր անկախութեան համետ դիրքն եւ քաղաքական ամէն նկատումներէ զերծ՝ քրիստոնէական դիւցազնութեամբ մաքառի կրօնական արտաքին ազդեցութեանց այն ամէն ողորումներու դէմ որ ուժգնապէս կուգան բաղխիլ իւր դարաւոր թումբերուն։

Պարսիզակ

ԵՂԻՇԷ Վ. ԴՈՒՐԵԱՆ

20 Ognusnu 1888 (1)

(1) Երբ մեր բազմահմուտ աշխատակից Շնորհափայլ Եղիշէ Վ. Դուրեանի

ԸՆԹԱՑՔ ԳՐԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ⁽¹⁾

(Դասախօսութիւն Կեդրոնական վարժարանին մէջ)

ԴԱՍ ԱՌԱՋԻՆ

ԼԵԶՈՒ

Մարդս՝ արդի գիտութեան համար՝ բնութեան զաւակն եւ ողնաւոր կենդանեաց բարձրագոյնն է ։ Զգայարանաց միջոցաւ հաղորդակցութեան կը մտնէ արտաքին աշխարհին հետ եւ բանին միջոցաւ իր նմանեաց հետ ։

Կենդանիք, ըստ ժամանակագրութեան անդրանիկ եւ ըստ բնախօսութեան կրօնք եղբարք մարդոյն, իր առաջին վարժապետներն եղած են ։

Լեզուն մեծագոյն գործին է մարդկային զարգացման ու քաղաքակրթութեան լեզուն շնորհիւ սերունդէ սերունդ կ'անցնի ծանօթութեանց զանձանան յարաճուն ։

Շարժումն՝ առաջին յատկութիւնն նիւթին՝ սկզբնապատճառն է լեզունին, որ օդոյն միջոցաւ ի յայտ կուգայ Տիեզերք լցեալ է ծայնիւ ։ այլ ոչ ծայն մը կը հաւասարի մարդկայնոյն ։ Զայնական գործարան մարդոյն ։ արտաբերութիւն ծայնի ։

Առաջին մարդն համր էր ։ Էր խօսեր՝ սոյն բառին մարդկային իմաստով ։ Մարմնոյն հաճոյ կամ անհաճոյ զգայութեանց ներքեւ ճիշեր կ'արձակէ նախնական մարդն ։ այս վիճակին մէջ՝ լեզուն անյօդաւոր է դեռ ։ Զայնարկութիւնք ու բնածայնութիւնք առաջին բառերն են ։ Բառերու յօրինման մէջ, մարդս կը համաձայնեցնէ ծայններն առարկայից ու զազափարաց հանգամանաց ։

Վերացեալ բառերն ածանցեալ են յանուանց զգալի առարկայից, որոնց հետ ենթադրած են նախնական մարդիկ թէ հանգիստութիւն մ'ունին այդ զազափարք ։

Բանաստեղծութիւն նախնական մարդոց կենաց ու լեզուն մէջ ։ Կենաց պայքարն է որ կը զարգացնէ լեզուններն ։

Արդի գիտութեան համար բնութեան զաւակն է մարդս ։ Մարդն աշխարհիս տեսարանին վրայ կ'երեւի կենդանի էա-

յօղաւոր մեր ժնոքն անցաւ ։ Երկրագունքի նախորդ ամսաթուոյն վերջին ֆոնման կը շարուէր ։ Ներկայ թուոյս մէջ հարկադրուեցանք ուրեմն հրատարակել սոյն լուրջ ուսումնասիրութիւնն, տեղի տալով ինչ ինչ յապաւ-

Ծ. Խ.

(1) Հետեւողութեամբ Եւրոպացի հեղինակաց ։

կաց իբրեւ կատարելագոյնն, Ուշնաւոր կենդանիք կը դրաւ են կենդանական սանդուղին բարձրագոյն աստիճանն, եւ ողնաւոր կենդանեաց դասուն մէջ մարդն ունի բարձրագոյն դիրքն: Ըստ ժամանակագրութեան իր անդրանիկ այլ ըստ բնախօսութեան իր կրտսեր եղբարց՝ անասնոց նման՝ զգայարանաց միջոցաւ հաղորդակցութեան կը մտնէ մարդս ալ արտաքին աշխարհին հետ: Զգայութեամբ կ'ազդուի ցուրտէն ու սոթէն, տգեղէն ու գեղեցկէն. իր իմացականութեան շնորհիւ եւ զգայարանաց միջոցաւ կը ընու մարմնական եւ հոգեկան պիտոյքն: Եւ քանի շնորհիւ՝ սոյն բառին ընդարձակագոյն նշանակութեամբ՝ իր նմանեաց կ'իմացնէ իր պիտոյքն եւ անոնց կը յայտնէ իր մտածումներն եւ իր զգացումներն:

Ըսինք թէ կենդանիք մարդոյս անդրանիկ եղբարքն են՝ ըստ ժամանակագրութեան, ըստ որում կենդանական բարեշրջութեան մէջ կենդանիք կը կանխեն զմարդիկ: Կենդանին մարդոյն առաջին աշխատակիցն եւ՝ կրնանք ըսել՝ առաջին ուսուցիչն է. ճարտարագործութիւն եւ երաժշտութիւն ի կենդանեաց կ'ուսանի մարդն: Լիլ, ըստ որում կենդանիներէն աւելի բարձր կարողութեամբ օժտեալ է, կը գերազանցէ վարպետներն: Ընդօրինակող մ'է նախ, ապա կ'ըլլայ յօրինող. քանի զարգանայ մարդն, ընդօրինակութեան յարմարութիւնն ալ կը նուազի, եւ մոխարէն կ'աւելնայ ստեղծական կարողութիւնն: Ի՞նչ կ'ընէ կապիկն. — նմանութիւն: Նախնական մարդն ալ, որ այնքան մօտ է կապիկին, ոչինչ կ'ընէ բայց միայն նմանիլ, նմանցնել ինչ որ կը տեսնէ եւ կը լսէ բնութեան մէջ եւ անասնոց վրայ: Տակաւ ներքին բարեշրջական զօրութեամբ եւ արտաքին աշխարհին ներգործութեամբ կը կատարելագործուի մարդս եւ կը հեռանայ բնական վիճակէն. իր ձայնը կ'եղանակաւորի. իր խօսքը կը յօդաւորի. իր բնակարանն ոչ եւս ծառոց ստերուն կամ խուռններուն կամ քարայրներուն մէջ է, այլ ուրոյն չէնք մ'է դրամբ ու տանեօք, համեմատաչափ, յաւէտ կամ՝ նուազ հաշակաւոր. իր մերկութիւնը կը ծածկուի եւս քան զեւս արհեստագործեալ ու պճնեալ ծածկոյթով. իր գործիք մանաւանդ կը հեռանան բնատիպարէն, հետզհետէ նուազ կոչտ

նուազ ծանր, նուազ տաժանական կը լինին. հանապազ կատարեալագործուելով՝ մեքենայից կը վերածուին եւ կը կատարեն բիւրաւորաց գործն:

Այն յառաջագիմութեանց մէջ զորս կատարած է մարդս նիւթական ու բարոյական կարգին մէջ, այն անհամար անհամեմատ աշխարհակալութեանց մէջ զորս ըրած է բնութեան դէմ կամ մանաւանդ բնութեան վրայ, չը կասկածիր մարդ թէ լեզուն այնքան մեծ դեր մը խաղաղած ըլլայ: Մարդս, եթէ ստացած ծանօթութիւններն յաջորդ սերնդոց հաղորդելու միջոցէն զուրկ ըլլար՝ անասնոց նման՝ ինչպէ՞ս պիտի կրնար զարգանալ, ընկերութիւն կազմել, ուսանիլ, քաղաքակրթուիլ՝ ի մի բան: Առաջին, կարեւորագոյն, հզօրագոյն գործիքն, անդրուվարն, այն է, լեզուն: Այնու մարդս իր ընկերին կը յայտնէ ոչ միայն իւր պիտոյքն, այլեւ իր դիտողութիւններն եւ իր մտածութիւններն. այսպէս մարդս կ'օգտուի մարդէն, այսպէս եւ արդի մարդն ալ կ'օգտուի նախորդէն, նախահօրմէն: Զի լեզուն, որ մտքէն կը ներգործուի, փոխադարձաբար կը ներգործէ մտքին վրայ, մտաց հետ միշտ կը զարգանայ, կը զօրանայ, կը պոյծառանայ, եւ յինքն եւս քան զեւս հաւատարմաբար կը պատկերացնէ ընկերային բարեշրջութիւնն ու բնութեան մեծ վայելչութիւնն. եւ սերունդէ սերունդ՝ ի շնորհս լեզուին՝ կ'անցնի, յաւէտ աճելով, մարդկային ծանօթութեանց գանձարանն: Երբ մանաւանդ կը հնարուի գիրն, երբ ծփական վիճակէ կայուն կանոնաւորագոյն վիճակի կը վերածուի մտաւոր շտեմարանն, երբ կը գտնուի մանաւանդ սպագորութիւնն եւ երբ արագատիւ մամլոյն ներքեւէն արագ արագ երկրագունտին մէջ կը թռանին ու կը ծաւալին ծանօթութիւնք ու գաղափարք, յայնժամ հսկայաքայլ կը յառաջագիմէ մարդկութիւնն:

Այդ հրաշալի գործիքն, այդ օգային, անկայուն, այդ՝ ըստ Հոմերի բացատրութեան՝ «թռչուն» բանն, որ կեցուցանէ, որ կ'անմահացնէ մարդկութիւնն, ի՞նչ է այն. ի՞նչ է լեզուն: Միթէ չարժեք, սիրելի բարեկամք իմ, լաւ ծանօթանալ որում պարտինք մեր բարոյական կեանքն ու մեր այնքան անհամեմատելի վայելքներն հոգեկան. Օղային անուա-

նեղով լեզուն՝ ակնարկեցինք օդոյն թեթեւութեան։ Այժմ պէտք է թանձրութիւնն ու զօրութիւնն ալ ի վեր հանել օդոյն։ Արդարեւ, առանց օդոյ չիք ձայն, որպէս առանց ձայնի չիք բան, չիք բարբառ, այլ միայն նշանացի բարբառ։ Երկինք կ'որոտայ, կը գոռայ Դեմոսթէն, որովհետեւ օդ կայ։ Կը գեղգեղէ սոխակն եւ կը դաշնակէ Ռօսինի, քանզի օդ կայ։ Հին իմաստասէր մը կ'աստուածացնէր օդն. իրաւ իրաւ աստուածային տարր, անհրաժեշտ կենաց, անհրաժեշտ՝ բանից։ Հիւլէք՝ յաւիտեան ի չարժման՝ ձայն մը, ներդաշնակութիւն մ'ունին, ու մ'Պիւթագորոս երկիւղած օրէն կ'ունկընդէրէր։ Արդ, չարժումն, ի յաւիտենից անտի գոյ եղող նիւթոյն այն անբաժանելի յատկութիւնն, այն է սկզբնապատճառ ձայնի, որպէս ամենայնի. միջոցն ալ՝ որով յառաջ կուգայ ձայնն՝ օդն է. օդոյն մէջ երբ հիւլէն չարժի կամ թրթռայ, ձայն կ'արտադրի՝ որքան ալ դաշն անշմարելի. ձայն կ'արտադրի, յորժամ հիւլէն հիւլէին հպի կամ մարմինք ընդ մարմինս բաղխին։ Մրմունջ կամ մունջիւն, մեղեդի կամ մեծադրորդ թնդիւնք զարհուրելի, տիեզերք համօրէն աուլցեալ է ձայնիւ։ Այլ տիեզերաց համայն ձայնից, համօրէն արարածոց ձայնից մէջ՝ գերազանց ապաքէն ձայն մարդոյն. եւ ինչ է քնարի մը, ի՞նչ է երաժշտական կատարելագոյն գործւոյն ձայնն՝ համեմատութեամբ մարդոյն ձայնին։ Գերազոյն գործին ձայնական, զայն յինքեան ունի մարդն։ Արուեստագէտք համայն՝ իմաստասիրաց հետ համաձայն՝ սքանչացած են յաւէտ մարդկային ձայնի գործարանին վրայ։ — Բայց ինչպէ՞ս կ'արտադրուի ինչ որ բուն ձայն կ'ըսուի. Օդոյ այս ինչ քանակութիւն մը՝ այսինչ ընդունարանին մէջ գումարուած՝ ու ժող մ'երբ հոնկէ վանուի եւ գայ խորատակիլ ընդդէմ եզերց բերնի (orifice) մը՝ յաւէտ կամ նուազ անձուկ ու բաւական ամփոփեալ (contracté), ձայնն ահա յառաջ եկաւ։ Գիտէք թէ՛ ի մարդն՝ ընդունարան օդոյն են թոքք, յորս շնչառութեամբ մուտ գտած օդն՝ այն տեսակ մը փքոցէն ի խոչափողն կը մղուի՝ շնչատուութեան չարժմամբ ու կուրծքին մկանց խաղացմամբ. արտաշնչեալ օդոյն ճամբայ տուող մասանց մէջ խոնջափողն է որ կը

կազմէ ձայնն, եւ խռչափողը կազմող այլ եւ այլ հատուածոց մէջէն խռչակըերանն (glotte) է հապէս ձայնարար գործարանն. աննման գործարան, որպէս ըսինք:

Այլ մարդս, օժտեալ ձայնի կատարեալ գործարանով, օժտեալ իմացականութեամբ առաւել քան զկենդանիս, առաջին օրէն խօսած է միթէ: Մեր հին վարժապետներն, հին իմաստասիրաց արձագանգ գոլով, կ'ըսէին մեզ թէ, մեր միտքն սպիտակ թուղթ մ'էր՝ երբ դպրոց դեռ մտած չէինք: Արդարեւ, գիտակցութիւնն առաջին օրէն չը գոյանար, եւ գիտակցութեան մէջ ծանօթութեանց գանձն երկվայրկեանի մը մէջ չը գումարուիր: Պէտք է որ մարդս ազդուի զինք չըրջապատող առարկաներէն կամ բնութեան այլեւայլ երեւոյթներէն. պէտք է որ իրաց վրայ սեւեռէ մարդս իւր աչքերն եւ ապա ինքն իր վրայ անդրադառնայ. պէտք է դիտէ ու բաղդատէ. պէտք է խորհրդածէ: Մարդս՝ երբ երկրագնտին վրայ երեւցաւ՝ ըրած էր այս ամենն: Նախամարդը չը՝ նման մանիւր մանկան. անգիտակից, անգէտ, անբարբառ չէ՞ նման նորածին մանկան: Եթէ այսպէս չըլլար, Արարիչն իր հաստատած յաւիտենական օրէնքն ի նպաստ մարդոյն չըլած պիտ' ըլլար: Այլ այդ շրջումն, որպէս կը համարձակի զայն հաստատել իննեւտասներորդ դարուն իմաստասիրութիւնն, ո՛չ տեղի ունեցած չէ: Չըկայ շրջում, չիք յետսերեւակի խաղացք (բացարձակ), այլ կայ բարեշրջութիւն. եւ մարդս՝ աւելի քան եւ ոչ արարած մը՝ յաւէտ այդ բարեշրջութեան օրինաց է ենթարկեալ: Մարդս, կատարելագոյն կենդանի, ծնած չէ կատարեալ. կեանքն է, կամ արդի բացառութեամբ՝ կենաց պայքարն է որ մարդս մարդ կ'ընէ. պայքար յորում՝ պիտոյից աննհանջ հարկին տակ՝ եւս քան զեւս կը զարգանան մարմնոյն գործարանք եւ մտաց կարողութիւնք: Հարկ չէ համոզել զձեզ, քաջութիւն ու խորհրդավարժ պատանձք, թէ գիտակցութեան մէջ զգայարանաց միջոցաւ կը համբարուին ծանօթութիւնք, թէ գաղափարք՝ ոյք առարկայից են պատկերք՝ արտաքին աշխարհէն մուտ կը գտնեն ի մեզ, ի ներքին աշխարհն — որուն վրայ սակայն խորհուրդ մը կը ծածանի՝ յաւիտեան: Այսպէս, ականողեաց կամ տեսանելեաց միջոցաւ

կ'ունենանք արեգական գաղափար, ու ձեռաց կամ շոշափեղեաց միջոցաւ՝ ծանրութեան գաղափարն, ու ռեգանց կամ հոգոսեղեաց միջոցաւ՝ հոտոյ գաղափարն, ու քմաց կամ ճաշակեղեաց միջոցաւ՝ համի գաղափարն, ու ականջին կամ շեղեղեաց միջոցաւ՝ ձայնի գաղափարն, ու մորթին կամ նոյնպէս շոշափեղեաց միջոցաւ ցուրտի ու տաքի գաղափարն: Հնդիկ իմաստասէրն արդէն հնագոյն ժամանակաց մէջ հռչակած է այս վարդապետութիւնն՝ որ այս դարուն մէջ դեռ վէճի տակ կը ձգուի՝ յոմանց իմաստասիրաց. « իմացումն՝ զգայարանաց լաղադրեալ գործողութենէն կը կազմուի » կը գրէ Կուդամ: Արդ, խօսքն, որ գաղափարին պատկերն է, որպէս գաղափարն՝ առարկային, ինչպէ՞ս կրնար կանխել գաղափարն: Առաջին մարդն ունի թոք ու խռչափող ու խռչակաբերան ու բերան. սակայն չունի բան, չունի բարբառ, քանզի չունի գաղափար: Վիգօ մեծ իմաստասէրն համր կը նկատէ նախնական մարդն, որ՝ ըստ նոյն իմաստասիրին աղաղակած է շանթէն առթուած մեծ սոսկման մ'ազդեցութեան ներքեւ: Ծիչ, աղաղակ. աղաղակ ահաբեկութեան ու ճիչ ցնծութեան. ահա առաջին խօսքն: Հաճոյ կամ անհաճոյ զգայութեան մը՝ զոր կը կրէ մարմինն՝ արտայայտութիւնք, ահա լեզուն իր ծննդեան ժամանակ: Այս աղաղակ-լեզուն, լեզուն իր նախնագոյն ու սրարգագոյն վիճակին մէջ, յօդաւոր չէ՝ նման անասնոց ոմանց լեզուին: Մինչեւ մօտ ժամանակներս լեզուաբանութիւնն յօդաւոր չէր համարէր անասնոց լեզուն. սակայն հուսկ ուրեմն ընդունեցաւ թէ անբան կոչուած կենդանին ալ օժտեալ էր բանիւ, յօդաւոր լեզուաւ. ընդունեցաւ թէ կենդանիք ալ՝ նախնական մարդոյն նման՝ աղաղակօք չէին խօսեր, թէ իրենց ձայնն ալ՝ որպէս մարդոյնն յապայս՝ բարեփոխումներ կը կրէր, կը յօդաւորէր. կուրծքէն ելնելով՝ կանցնէր բերնէն ու բերնին այլեւայլ գործարաններէն, որպիսիք են ատամունք, լեզու, չրթունք եւ քիմք: « Մարդոյնն յապայս » ըսինք. այո՛, մարդն, որպէս ի վեր անդր ալ յայտնեցինք, լեզուի ու երաժշտութեան համար անասուններն ունեցած է առաջին վարժապետ: Այլապէս կենդանեաց՝ յորոց չըջապատեալ ապրած է նախնական մարդն՝

այլեւայլ յաւէտ կամ նուազ յօգաւոր նմանութիւնն ընել ջանացած է. ջանացած է նմանցնել բնութեան այլեւայլ ձայներն ալ: Եւ ահաւասիկ այդ ձայներն են, ոյք կը կազմեն մարդկային բարբառոյն նախաստեղծ բառերն, նախահիւսք լեզուին: Յուզման մէջ նախնական մարդոյն արձակած ճիշերն ոյք կը կոչուին ձայնարկութիւնք, եւ հարկէն ստիպեալ կամ ի նմանասիրութենէ մղեալ յօրինած նմանաձայն բառերը՝ ոյք կանուանին քնսածայնութիւնք (onomatopée), լեզուին առաջին տարերքն են, եւ ամեն ժողովրդոց մէջ գրեթէ նոյն են ձայնարկութիւնք ու բնաձայնութիւնք: Ամեն երկրի մէջ՝ որպէս գիտուած է՝ փոքրիկ տղայք հա հե կ'ըսեն, երբ առարկայէ մ' ազդուին. հի հի կ'ընեն, երբ լան. հիւ հիւ, հոռ հոռ, երբ ծաղրեն. նյ կը պոռան, երբ ծեծ ուտեն: Մեր մանկունք քաք կ'ըսեն « իյնալուն » . նմանաձայնութիւն մ' է այս. զի մանկունք ալ՝ նախնական մարդոյն ու վայրենեաց նման ոյք մանուկներ են արդի մարդկութեան նկատմամբ՝ նմանաձայնութեամբ կը յօրինեն իրենց բառերն. Արդ, սանսկրիտ լեզուին մէջ ալ քաք, « իյնալ » կը նշանակէ, մանչու լեզուին մէջ նոյն նշանակութիւնն ունի քաքա քաքա, ֆռանսերէնի մէջ՝ քաքաքա, աւստրալիարէին մէջ՝ պասպասիմ, հինտուսդանի լեզուին մէջ՝ պասպաս:

Թէեւ բնաձայնք լեզուի մը բառական փոքրագոյն մասն եւեթ կը կազմեն, սակայն լեզուարանք, բարոյական եւ իմացական գաղափարաց համապատասխան բառերն ալ՝ զայնս իրենց արմատներուն մէջ քննելով՝ նոյն բնական սկզբան համաձայն յօրինուած կը գտնեն. սկզբունք, որ կը կայանայ՝ բառն նշանակեալ իրին համաձայնեցնելու մէջ, կամ ո՛յլ բանիւ՝ ձայնից ու գաղափարաց միջեւ նշմարեալ հանգիստութեան մը համեմատ բառերն յօրինելու մէջ: Այդ վերացեալ բառերը՝ կամ որ նոյն է գաղափարաց անուանք՝ ածանցեալ են թանձրացեալ իրաց անուններէն, որոնց հետ ենթադրած են նախնական մարդիկ թէ հանգիստութիւն մ' ունէին այդ գաղափարք: Նախ Պլատօն ունեցաւ այս գաղափարն, որ յապօյս յայտնուեցաւ նորէն (Տ. Պլէյր) Տօքթօր Ուէլլիսի ու Տէ Պօսս նախագահին կողմանէ: Սոցա կարծեօք, այո՛, յոյժ բազմա-

Թիւ տարբեր լեզուաց մէջ կան արմատական ձայներ, որք կ'արտայայտեն իրաց յատկանշական մէկ յատկութիւնն: Այո՛ւպէս, օրինակի համար, ամբութիւն, լուծութիւն, գոգաւորութիւն, ողորկութիւն, ամոքութիւն, բռնութիւն, եւն, ներկայացուած են ձայնովն այս ինչ տառից կամ վանկից, որք կը բռնադատեն ձայնի գործարաններն՝ այնպէս մը տրամադրուելու զի նմանցնեն տեսանելի առարկայից այն յատկութիւններն: Այդ արտայայտիչ զօրութիւնն ունեցող արմատական տառք կամ վանք են. յի՛ հաստատութիւն կամ հանգիստ ցուցնելու համար. փ՛ հոսելու գործողութեան համար. զ՛ հեշտ զառիվայրի համար. ո՛ շուտափոյթ շարժման համար. գ՛ գոգաւորութեան, խոռոչի համար, եւն:

Այս վարկածն հակառակ չէ բնաւ արդի իմաստասիրութեան: Մարդկային միտքն՝ հազիւ սթափած այդ անդրադոյն ժամանակաց մէջ՝ հակամէտ ու հետամուտ է բազմաթիւններ ընելու, հանգիստութիւններ հաստատելու այլ եւ այլ առարկայից միջեւ, մինչեւ որ հասնի ժամանակն ինքն իր վրայ ընկրկելու, խորհրդածելու, դատելու, եզրակացընելու: Արտաքին աշխարհին թրթռումներն նոյնութեամբ կը ցոլանան ի նախնական մարդն, էակ դեռ գլխովին կրաւորական, Համաշարժ, Համաշունչ, Համերգակ կ'ապրի նա բնութեան հետ: Պատկերներ են իւր բառեր, զորս կ'արտասանէ թրթռուն ելեւէջեալ ձայնիւ. իր խօսքերն յուզում կ'արտայայտեն. հզօր են, փոփոխ ու բացատրիչ. ձեւերով կը լրացընէ իւր պարբերութիւններն, որք չխաթ են՝ բառից վերաբերութիւններն հաստատուած չըլալով կատարելապէս. կը գեղջէ բայերն, եւ նոցա պաշտօնն իւր դիմաց եւ իր թեւոց՝ կատարել կուտայ: Ծառէն վար կ'իջնէ դաշտաց մէջ ազատ չըջնելու համար, որպէս ծառէն երկինք կ'ենէ թռչունն՝ օդոց դաշտերուն մէջ ազատ թռչելու համար. սիրարանութեանց մէջ կ'որտէ ձայնն ու կը փափկացնէ, որպէս կ'ընէ թռչունն էգին հաճոյանալու համար. կ'երգէ լուսոյն ծագումն, եւ լուսիններով, նաեւ ծագկարուղիս ժամանակօք ու հնձօք կը համբէ ամիսներն ու կը հաշուէ տարին: Դալար ոստ մը ցոյց կուտայ՝ յայտնելու համար թէ հաշուած է, եւ յայտնելու հա-

մար թէ կը մեկնի՝ մատնանիչ կ'ընէ թռչուն մ' որ կը բանայ թեւերն։ Ո՛հ, որքան բանաստեղծութիւն կայ նախնական մարդկութեան կենաց մէջ։ Եւ որքան լաւ այն նախնական ժողովրդոց լեզուն կը պատկերացնէ բնակեցիկ կենցաղոյն բանաստեղծութիւնն։ Երգ ու պար, սէր ու պայքար, ոգորում ու գիրկընդխառնում ընդ բնութեան՝ կը կազմեն, կը զարգացնեն, կը ճկեն ու կը ճոխացնեն լեզուն, ուստի եւ գրականութիւնն, առարկայ մեր դասուց։

Ե.

Ծ Ո Վ Ն

ԱՌ ՓՈԹԴԻՒՆԷՆԷՆԷՍԻՐՔԱՐՊԱՇԵԱՆ

Ծովն ալ՝ նրման ցամախն՝ ունի պէսպէս քրոշուններ,
Իւր փրփուրին պէս ներմակ, իւր ալեաց պէս սրբնբաց.
Ծովն ալ՝ նրման երկրնքին՝ ունի պէսպէս տեսիլներ.
Եւ չը գիտեմ թէ ի շնուս կամ բրնակի յմսպս Աստուած:

Ես յնշտ սիրեմ ծովն աղի, յոյժ աղկիւովն, յոյժ փրփուր.
Մրտնեմ ի հաւ սրտատրոփ, — տենչայի՛ն ցանց նաւարկել.
Խայտան ալեակի Պոսթորին, յորժամ տեսնեն փոքր իմ կուր.
Զինեւ շարժուն շրջանակ զան կազմել հաւք եւ երգել:

Մոռնամ թէ կան բնոյ ինեւ մուր ալք, նրհանգք, ան եւ մահ.
Կապոյտ կոհակի, հաւք ներմակ, այնք իմ աչաց երեւին.
Եւ ինձ քրի թէ հոգւոյն իմոյ անցիւր եւ անմահ՝

Տեսանելի հասուածք եմ զըւարք քրոշունք հաւաւին
Եւ հիւսիսին շոյտ ալիք. թէ՛ փրփուր՝ սուրք նանապարհ,
Յորում հոգին Աստուծոյ շրջի՝ սաստեալ մրբրելին:

ՆՈՒՐԱՆԻԱ

ԲԱՐՁՐԱՇՆՈՐՀ

Տ. ԽՈՐԷՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՇԸՔԵԱՆ

ՊԱՏՐԻԱՐԲ ՇԱՅՈՑ

Ազգային Ժողովոյ Սեպտ. 29 ի նստին մէջ, 76 քուէարկաց 66 քուէներովն, այսինքն բացարձակ առաւելութեամբ, Պատրիարք Հռչակուեցաւ Արմաշու վանուց վանահայր Տ. Խորէն Արքեպիսկոպոս Աշըքեան, ուսուցիչ, գրագէտ, խմբագիր:

Քաջայոյս ենք թէ նորընտիր Պատրիարքն, որ ազնուպետական, եկեղեցական ու ժողովրդական դասուց հաւասարապէս արժանացած է սիրոյն ու համարմանն, ազգին երրեակ դասերն ալ համեռանդ ու համերալս գործունէութեան մը մէջ պիտի յաջողի դնել՝ ի բարգաւաճումն Հայ ազգութեան եւ ի գոհութիւն Օսմանեան մեծանձն Պետութեան, ոյր զօրութիւնը մեր բարեբաստութիւնն է, որպէս մեր զարգացումն իւր թաղձանքը:

Վ Ս Ե Մ Ա Շ Ո Ւ Ք

ԱՐԹՐԻՆ ՓԱՇԱ ՏԱՏԵԱՆ

Վեհափառ Կայսրն, Արտաքին գործոց նախարարի խորհրդական Վսեմաշուք Արթին էֆէնտի Տատեանի ցայգուցերեկեայ ջանից ի վարձատրութիւն, հաճեցաւ շնորհել վէզիրութեան բարձրագոյն աստիճանն առ վերհաւատարիմ ու հանճարակուռ այն Հայ պաշտօնեան Օսմանեան Պետութեան: Նորին Վեհափառութեան սոյն ականաւոր շնորհն արձագանդ գտաւ համայն եւրոպական մամլոյն մէջ, որ միաձայն վկայեց թէ՛ պատիւն արգարեւ արժանաւորին ընծայուեցաւ: Փռանստիկան մամուլն ի մասնաւորի սխրեցաւ, յիշելով թէ Բարիզի մէջ իր ուսմունքն ստացած է վսեմ Թարութիւն փաշա Տատեան:

ԵԼԵՔՏՐԱԿԱՆ ԼՈՅՍՆ ԵՒ ԻՒՐ ԿԻՐԱՌՈՒԹԻՒՆՔ

Լուսաւորութեան արուեստն ձին ազգաց մէջ . — Իւղն, կազն եւ մոմն իբր միջոց լուսաւորութեան . — Ժապլօքօֆի ելեքտրական ճրագն . — Սիրահոութիւնք ելեքտրական լուսոյ . — Ելեքտրական լոյսն պատերազմական նաւուց մէջ . — Որսորդութիւն ելեքտրական լուսով :

Առաջին մարդոց լուսաւորութեան առարկայն եղած է ռետինապատ փայտն և մինչ ցայսօր այդ սովորութիւնը դեռ կենդանի կը մնայ ինչ ինչ վայրենի ժողովրդոց մէջ : Հին քաղաքակրթութեան ժամանակ, իւղն և կնքամոմն եղան առաջին գործի լուսաւորութեան : Հնդկ ժողովուրդներ, Եգիպտացիք և Եբրայեցիք խիստ կանուխէն սկսած են գործածել իւղով կանթեղներն որք միեւնոյն սկզբունքին վրայ հիմնեալ էին, իւղոյ այրումն բաւականայ պատրոյզի մը միջոցաւ, սոյն վերջինն հիւղանիւթոյն մէջ ընկղմեալ : Այս եղանակ լուսաւորութեան յաջորդած է ճարպի գործածութիւնն և ճարպէ շինուած մոմերն առաջին անգամ գործածուած են յԱնգղիա ԺԲ. դարուն մէջ և 1570ին Գաղիոյ Կարոլոս Է. արքայն կը հրամայէր ամէն քաղաքացւոյ իւր բնակարանին մէջ ճրագ մը վառել երեկոյեան ժամ իննէն վերջ :

Մարգիկ ընդ երկար իւղով լուսաւորուելու զաղափարն չունեցան և այդ անձանօթ մնաց իւրեանց համար ընկերութեանց ծագմանէն սկսեալ մինչ ցվերջին դարու վախճանն : 1780ին, Ճենովացի բնագէտ մը հնարեց մեր արդի գործածական կանթեղներն որոց միակ նպատակն է բոլորակի լուսաւորել սենեկի մը ամեն մասերն, և միեւնոյն ժամանակ մշտատեւ եղանակաւ մը իւղով սնուցանել այն պատրոյզն ուր կը կատարուի այրումն :

1820ին, Գաղիոյ մէջ սկսաւ ընդհանրանալ մի նոր դրութիւն լուսաւորութեան, որ կոչուած էր յառաջ բերելու կա-

տարեալ յեղափոխութիւն մը հանրային կենաց մէջ, և իրացրնելու մեծ կարեւորագոյն խնայողութիւն այրիչ մարմնոյ գործածութեան մէջ: Գաղղիացի երկրաչափ մը, Ֆիլիպ Լը Պօն, գաղափար մ'ունեցաւ լուսաւորութեան մէջ գործածելու փայտէն, հանքածուխէն յառաջ եկող կազն: Իւր ծնընդավայր զիւղակին մէջ, մարդասէր զիտունն նկատուած էր իբր մի յիմար, հետեւեալն առ բնակիչս ուղղած լինելուն համար. «Փարիզ կը վերադառնամ, և անկից զձեզ պիտի տաքցնեմ և լուսաւորեմ խողովակներէ եկող կազով մը:» Այս մեծ խորհուրդն իրականացաւ և հանքածուխէն պատրաստեալ լուսաւորութեան կազն այժմ մեր ամենուս ծանօթ է: Գրեթէ նաեւ նորա պատրաստութեան եղանակն և կարեւորութիւնն:

1830ին գտնուած են սթէարին ճարպով շինուած մոմերն: Պրաքօն և Շըվալէօյլ հաստատեցին թէ՛ ճարպային մարմին մը կը բաղկանայ երկու անմիջական սկզբունքներէ, մին հստատատուն և միւսն հեղանիւթ. և միոյն առաւելութիւն կուտայ ճարպային մարմնոյն հաստատուն կամ հեղուկ վիճակ մը: Եւ 1834ին հիմնուեցաւ ի Փարիզ Ասէնդ Մոն (bou-gie de l'Etoile) անուն հսկայ գործարանն մոմ արտադրելու համար:

Աւստիկ մի ամիոփ պատմութիւնն լուսաւորութեան և իր միջոցներուն: Վերադառնանք մեր զլիսուոր նիւթոյն, ելեքտրական լուսոյն, որոյ կիրառութիւնք այնքան բազմացած են այսօր: Ի՞նչ է ելեքտրական լոյսն. — Պարզ հարցում մը. հաղորդիչ թելի մը երկու ծայրերուն մէջ յառաջ եկող ելեքտրական հոսանքն ծնունդ կուտայ մի լուսաւոր և փայլուն կամարի որ ուրիշ բան չէ բաց եթէ ելեքտրական կայծն մեծցած և ընդլայնեալ ըստ համեմատութեան բարդին որ կարտադրէ ելեքտրականութիւնն: Երբ Պընսընի բարդէն քառասուն և յիսուն զոյգ գործածուի, յայնժամ լուսոյ կամարն խիստ մեծ կը լինի, փառայեղ և հսկայ: 1876ին, Ռու-

սիացի երկրաչափ մը, Պ. Ժապլօքօֆ, հնարեց ելեքտրական ճրագն, ճանճարեղ գործի որոյ վրայ տեղեկութիւն ստանալն կարժէ: Գիտունն երկու ածուխէ գաւազաններ իրարու զուգահեռական կը դնէ և կանչաւոյց զայնս հալող կղզիացեալ նիւթով մը, օրինակի աղագաւ գաճով, և միայն կը տեսնուի երկու ածխոյ ծայրն: Այդ ծայրերուն մէջէն դուրս կ'ելնէ ելեքտրական կամարն: Յորչափ ածուխներն այրին, գաճը կը հալի, մոմի մը ճարպին նման, կը ցնդի, և այսպէս յարատեւ կերպիւ մի և նոյն վիճակին մէջ կը մնան երկու ածուխներն որք այնքան անհրաժեշտ են լուսոյ կամարին պահպանման: Ծնորհիւ Ժապլօքօֆի մոմին, ելեքտրական լուսաւորութիւնն մեծ բարւոքում մը կրած է 1876 թուականէն ի վեր: Թուս բնագէտին զիւտը գործածական ըրած է ելեքտրական լոյսն և 1877ի Փարիզու տիեզերական արուեստահանդիսին մէջ ստացած է իւրեան արժանի մրցանակ մը: Օտար երկրաց կարեւորագոյն քաղաքներն Լոնտօն, Նիւ-Եօրք, Մատրիտ, Պրիւքսէլ, այսօր այդ լոյս կը գործածեն փորձով ապացուցանելով թէ՛ ելեքտրական լոյսն այժմէն կրնայ մրցիլ այլ տեսակ լուսաւորութեանց հետ եւ հակառակորդ լինել ընդդէմ կազին:

Փարիզու մէջ, հիմնեալ կան բազմաթիւ ընկերութիւններ որոց նպատակն է ելեքտրական լուսոյ գործածութիւնն ընդհանրացնել: Օքերան, Ժիմնագն, Վօսլվիչն, Վառիէքէն, Բրոկնքանն, Լուվրն, Պօն Մաշէն, ընդունած են երկնից ընդարձակ սրահից մէջ ելեքտրական լոյսն, փայլուն անվտանգ որ այնքան չը տաքցներ և ոչ իսկ կ'ապականէ շրջակայ մթնոլորտը:»

Գաղղիական և անգղիական փարոսներուն մեծագոյն մասն կը լուսաւորուի ելեքտրականութեամբ: Հալոսի մօտ, Հէվի փարոսն և Մէյ կղզեակին սկովտիական փարոսն ելեքտրական լոյսն կը գործածեն: Զարմանալի չէ՛ երբ ըսենք թէ՛ Մէյ կղզեակին փարոսին մեքենաներն կը շարժին շոգւով և

ջրադասքով մը, մէկ վայրկենի մէջ 600 անգամ դառնալով և լոյսն որոշ կը տեսնուի տասն երկու մղոն հեռի:

Կուտակիչը կը կոչուին այն գործիներն որք կը ծառայեն ժողովելու մագնիսա-էլեքտրական մեքենայից արտադրած էլեքտրականութիւնն և բաժին մը կը հանեն անկից այն պարագայից մէջ յորում անհրաժեշտ է հեղանիւթն լուսոյ փոխել եւ կամ մեքենական շարժման: Այդ գործիք գործածուած են նաւակաց և հանրային կառաց շարժման համար:

Պատերազմական նաւերն ենթակայ են թշնամոյն յարձակմանց ծովուն յատակէն: Առաջին պայմանն է պահպանել նաւն ամէն կողմանէ: Սոյն նպատակաւ անս Սպանիացի ծովակալ մը առաջարկած է նաւուն յատակի կողման վրայ բանալ կարծր ապակիներով գոցուած պատուհաններ, որոց մէկէն եթէ էլեքտրական լուսոյ խուրձ մը արձակուի, յայնժամ կարելի կը լինի նշմարել ընդծովեայ ռումբերն եւ նաւերն: Ուրեմն այսուհետեւ ընդծովեայ շոգենաւերն իսկ պիտի կորուսանին իրենց կարեւորութիւնն հանդէպ էլեքտրական լուսոյն որ կոչուած է ովկէանու խոր յատակն լուսաւորելու եւ այսպէս պաշտպանողական մը լինելու պատերազմական նաւուց:

Էլեքտրական լոյսն վերջերս սկսած է նաեւ մուտ գտնել որսորդութեան մէջ: Ամէն ոք գիտէ թէ՛ թողունք բնազդմամբ՝ կուղղուին դէպ ի լուսոյ աղբիւր մը և որսորդք ցոլացոյցիչ հայելիներու միջոցաւ զծիծեռնակա կը ձգեն հրացանին գնտակաց առջեւ: Քանատաի և մանաւանդ Միացեալ-Նահանգաց մէջ, որսորդք մեծ քանակութեամբ թռչուն կը սպաննեն երբեմն, անտառակաց մէջ ռետինապատ ջահեր վառելով: Վերջապէս, ամէն ոք գիտէ թէ ցամաքային եւ ծովային թռչնոց մեծագոյն մասը կը հաւաքուի փարոսներու շուրջն և ի սէր նոցա փայլուն և հրապուրիչ լուսոյն կը բաղխի կանթեղին ապակւոյն դէմ: Բոլոր այս ծանօթ իրողութիւններն բնականաբար զաղափար մը պիտի տային,

փորձելու ելեքտրական լոյսն ձգելու զժռչունս վայր մը ուր կ'սպաննեն որսորդք, և այդ գաղափարն Անգղիացի ազնուական մը ի գործ դրած է. հաստատել տուած է իւր ընդարձակ պարտիզին մէջ ամեն անհրաժեշտ գործիներն ելեքտրական հզօր վառարան մ'ունենալու համար և երկրին զրեթէ ամէն բնակիչներն հրաւիրած է անտառակներն և դաշտերն աւերելու : Երբ զիշերն հասաւ, կանծեղը վառուեցաւ և աւերումն սկսաւ, ամենազգի թռչուններ ահաբեկ, խմբովին բարձրացան յաւերս և ի տես շրացուցիչ լուսոյն, դիմեցին վառարանին կողմն ճրագի մը շուրջ հաւաքուող թիթեռնիկներու նման : Դահիճներու գործն սկսաւ և շարունակուեցաւ անընդհատ, զոհերն ահաբեկ յարատեւ պայթմանց ձայնէն և շրացեալ վառարանին սաստիկ լոյսէն կը թռչտէին առանց կանգ առնելոյ ելեքտրական լուսոյն շուրջ և ի վերջոյ գետին կ'իյնային զնտակահար եղած : Կոտորածն դադրեցաւ առ ի չզոյէ զօհից. մի բանի վայրկենի մէջ ձագարուոր թռչուններ սպաննուած էին : Սոյն եղանակն հանձարեղ է. բայց իսպառ կը ջնջէ թռչնոց ցեղն որ ինչ ինչ տեսակէտներով վնասակար է. ասոր համար ահա Եւրոպայի մէջ մասնաւոր հրաման մը կ'արգիլէ որսալ ելեքտրական լուսով, Թէպէտեւ կարի շահագրգիռ կողմեր կրնայ ունենալ զիտական տեսակէտով :

Մ. Գ. ՄՈՋԵԱՆ

ՊՈՒՏՏԱՅԻՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆՆ

(ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ ՎԷՊ)

Բ.

Հասցիւղ, 28 Մարտ 88

Ահա ինչ որ անակնկալ էր. դուն ինէ յառաջ մեկնեցար. ու դեռ ժամանակ մը պիտի հարկադրուիս հող մնալ, կ'ըսես

Թէ չես կարօտնար Հասգիւղն, այլ զիս: Կարօտդ ի՞նչ ընեմ. քեզ իսկ, Վերգինէ՛դ իմ, քու ներկայութեանդ իսկ կարօտէի տագնապալիւր իմ այս օրերուս մէջ երկար դարաճի՛գ... Սիրե՛լ, եւ այսպէս, եւ անմատչելի թերեւս էակ մը: սիրե՛լ, ու մօտդ մտերիմ սիրտ մը չունել, որ տենդերուդ մէջ զո՜վարար շունչ փչէ ճակատուդ ու նուաղումներուդ մէջ զօրութիւն ազդէ հոգւոյդ... Գատըգիւղ ես, երկու ծով անդին: Հիւանդտես գացիր ու մնացիր. թէ եւ ապաքինեալ, չուզեր հիւանդն որ իրմէ բաժնուիս: Այլ սիրելի մօրաքեռդստերդ է՞ր չը յայտնեցիր թէ հիւանդ մը թողուցիր ետիդ, մտերմուհի մը, հին դասընկերուհի մը, որ զքեզ իր բոլոր ազգականներէն աւելի կը սիրէ, որ հիւանդ է, այո՛, ու թերեւս հիւանդ անբուժելի...:

Եւ կը մօտենան օրերն, ուր պիտի թողում անձկալի Հասգիւղս, հոն այլ եւս չը վերադառնալու համար թերեւս: կը ժողուըտուինք արդէն: Ա՛հ, ո՛ւր որ ձեռք կը դնեմ, աղէկիւղիկ ձայն մը կ'եղնէ գոգոյեա հոնկէ. փայտն ու քարն աչքերս իրենց ակնակապճէն դուրս կը հանեն, կը գրաւեն, կ'իւրացնեն գոգոյեա: Ինչպէս պիտի թողում այս տունն. ինչպէս պիտի հեռանամ Հասգիւղէն: Ինձ ձեռք կը կարկառեն ու պաղատագին ինձ կը գոչեն փայտերն ու քարերն այս տան, ու ծառերն ու ծաղկունքն ալ մեր պարտիւղին. «Ո՛հ, մի՛ երթար:» Բան մ'որ շարժեմ, հոգիս ալ միասին կը շարժի. ինչ որ աննիւթ կը նկատենք, հոգին, զայն յիս, այո՛, կը զգամ շարժիլ ու հեծեծել համահեծիւն այն տախտակաց եւ այն վիմաց հետ, որոց վրայ գլորեցայ մայրական արգանդէն, որոց վրայ կամ որոց ծոց հոսեցան իմ սողունք եւ իմ առաջին արտասուք:

Արտասուք, դու ես որ կ'աղաղակես այս տան մէջ՝ զոր պիտի թողում. դու, որ կը հոսիս ու կ'անցնիս, դու կը մնաս սակայն ու կը մեծանաս, ո՛ր զօրութիւն գերազօր: Ե՛ւ դու, մեզ նման պատմութիւն մ'ունիս, եւ դո՛ւ բարեշրջութիւն մ'ունիս էից նման, ո՛վ արտասուք: Մեր առաջին արտասուքն՝ արտասուք քաղցու ու ծարաւու, արտասուք ալուայի կամ փորի ցաւի, կամ արտասուք ջղային խառնուածքի՝

որ յապալս զմեզ խուժէ խուժ պիտի նետէ կենաց ծովուն մէջ։ Արտասուք մանկական, արտասուք անասնական, բոլոր այս արտասուքն։ Յետ այնոցիկ՝ արտասուք կիսով անասնական ու կիսով հոգեկան։ արտասուք, զոր կը հեղունք պըճնական պիտոյից ու ներաճեալութեան պահանջմանցն համար՝ զորս վաղ կը զգանք մեք աղջկունքս մանաւանդ եւ զորս կը հակալիչուն մանկական տիոց պատշաճ պարզասիրութեան ու բարոյականութեան պատուէրք ծնողաց ու դաստիարակաց։ եւ արտասուք նախանձու, ի տան կամ ի դպրատան, արտասուք զոր ի թաքստի կը թափենք մեր քեռց ու մեր ընկերուհեաց պատճառաւ, քանզի գեղեցիկ են նոքա քան զմեզ կամ քան զմեզ հանճարեղ, քանզի մենէ ճարտարամատն են կամ մենէ մենէ սրաչուի, մենէ փափկածղի, մենէ թարճրահեր, մենէ բարձրահասակ, մենէ նրբամէջ, մենէ մանրոտնեայ, մենէ մեղուակն, մենէ սիրաձայն, մենէ սիրատու։ եւ արտասուք, զոր յայտնի կը թողունք կաթիլ մեր աչքերէն մեր չուառ ընկերուհեաց առջեւ, որոց կուտանք մեր հին շապիկը զոր անգամ մ'ալ կրնայինք հագնիլ կամ կու տանք քանի մը թերթ թուղթ ու քանի մը գրչի ծայր՝ զորս մեր հայրն է գնած։ Արտասուք նաեւ չը գիտեմ ինչի՞ համար, քանզի չիք յայտնի պատճառ արտասուեաց, քանզի մեր ճաշակին համաձայն մեր նոր հանգերձք յօրինուած ու մեր զարգախուցին մէջ կախուած են, քանզի մեր դպրոցական պիտոյքն ունինք լրիւ, քանզի պատրաստած ենք մեր դասերն ամեն, քանզի մայր ու հայր, քորք եւ եղբարք, դաստիարակուհիք ու դասընկերուհիք սէր կը յայտնեն առ մեզ ամենքն ալ։ Բերկրանաց արտասուքն է այդ, զոր մեր երանութեան մէջ կը հեղունք յանգագոյս։ Ո՛չ։ այլ արտասուքն որ կը յաջորդէ բերկրագին անմեղ արտասուքին, միակ կաթիլ լուծագոյն լուսապայծառ թափանցիկ, որ կը ցոլացնէ հոգեական անգարթոյց եւ որ կը ցոլանայ մեր չուրջնէից եւ իրաց վրայ։ այդ բերկրայայտ ու բերկրահեղ, լայն ու թոյլ ու դատարկ, անգիտակից անտեսնչ անպատրանք չիթին, այդ առաւել անասնական քան հոգեկան, առաւել հրեշտակային քան մարդկային արտասուքին յանակնկալս կը յաջորդէ՝ մեր աչքն ասուպի մը

հանդիպած կամ թիթեռնիկի մը հետեւած կտու՛ խաչելութեան պատկերի մը յառած պահուն՝ այն արտասուքն, որ — ըսի— չենք գիտեր ինչո՛ւ համար, չենք գիտեր ինչի՞ համար է...

Հոգւոյն փթթումն է որ տեղի կ'ունենայ. վայրկեան անըմբռնելի, եղելութիւն անպատում աննկարագրելի... Անկում թէ բարձրացում, ո՞ գիտէ, Գիտենք միայն թէ կենաց պայմանք կը փոխուին այն վայրկեանէն տարտամօրէն տրտմագին՝ ուր իբր երկու կենաց ընդմէջ կայ պատանուհին։ Այն վայրկեանէն, այո՛, կը փոխուին տեսողութեան ու լսողութեան թէութիւնք. կը սկսինք նշմարել արեգական սեւ կետերն, եւ կը սկսինք կիսալսել ձայնից ներքին խաղերն՝ ոյք խռովիչ խաւարային են յաւէտ։ Ասուպն այլ եւս երկնից աստղ մը չէ որ կ'լինայ յերկիր՝ հալիլ ի ծոց վճիտ լճակին կամ օծել որրանի մ'ոսկեփայլ կամարին ներքեւ ուռուցիկ անխորշոմ ճակատն. այլ խորհրդանշան մ'է ասուպն՝ աստէն կենաց արագասահ երանութեան։ Ու խօլ թիթեռնիկն ո՛չ եւս է մեզ համար թռչուն թերթատիւլ թեթեւագոյն՝ որ երգելու խիլ յոգնութիւնն յանձն չառնուր ոչ եւս է օդային անօս արարած՝ զոր գարնայնոյ շնորհաւոր շունչն ի չարժման կը դնէ եւ կը պահէ, որ ոչ բոյն ունի ոչ մայր ոչ որդի, որ տեղ մը չը դներ ոտիկն ու բանի մը չը մօտեցնէր քթիկն, որ չող ու բոյր կ'ըմպէ միայն ու կը թռչտի յաւիտեան. խօլ թիթեռնիկն՝ երանագոյն բուրաստանաց բնակն՝ այնուհետեւ մեզ համար օդային թափառական Հրեայ մ'է. ակամայ կը պտըտի եւ կը տենչայ հանգստեան։ Ու ինչին վրայ չենք տեսներ այլ եւս չարչարեալ այլ անցաւ աստուածն, այլ ցաւագին երիտասարդ մը, ոյր մերկ ոտքերն հեղուսեալ՝ հեշտօրէն դեռ կը տոչորին չքնաղագեղ լուացուհւոյն բամպակ ձեռաց փայփայանաց հրոյն ներքեւ, եւ կը խողտան տարօրատարած խնկաւէտ հերաց հպման հոտեւան յիշատակաւն. հոգեհոս հոծ հառաչանք ու թանձր կայլակը դառնագոյն՝ հրալոյծ ուղիս արիւննաներկ կը գետահոսեն խաչէն վար, փոխանակ զի մեր քաղցր մըրմունքը աղօթից՝ սուրբ արտասուած քիւրեղով փայլ ի փայլ խնկահանգոյն հանդարտօրէն պիտի սլանային խաչէն վեր։

կան անբարբառ մեր շրթունք, եւ կ'արտասուենք, գիտեմք ոչ կիմ...:

Բուսական էակին ի բանական էակ փոխարկման, բնազդական մարդոյն՝ բարոյական ի մարդ վերածման այս պահուն ահա կը համակուինք տրտմազդեցիկ այդ տարտամ զգացմամբք ու մտածմամբք, ոյք տակաւ պիտ' որոշուին, անհատանան, զարգանան, զօրանան, ներզօրանան բանականութեան արու ճաճանչերուն ներգործութեամբ ու մարմնոյն մէջ մի մասնկան մէջ եռացօղ խայտախանդ բնութեան յարաճուն գործունէութեամբ: Չր զիսեւ ինչին բացատրութիւնն յայնժամ պիտի տայ մեզ ժպիտ մը՝ որ մուտ պիտի գտնէ ու պիտի յածի մեր երակաց ու մեր երիկամանց մէջ: որ դողդըռում պիտի տայ մեր ծնդաց ու բաբախում մեր կրծից ու թրթռում մեր շրթանց: որ մեր մտածմանց ընդմէջէն պիտ'անցնի՝ գունաւորելով զայնս, ու մեր անրջոց ընդմէջէն՝ հեշտաւէտելով զայնս: որ թափ պիտի պարգեւէ մեր մտաց թեւերուն՝ ճախր առնելու համար ճշմարտութեան բարձրագոյն բնագաւառներն, եւ որ... յեղակարծուստ ոսկեծոյլ սանդղոյ մ'ոտնալպիրծ աստիճաններէն զմեզ՝ ծաղկապսակ՝ պիտ'իջուցանէ զառանցանայ խաւարագոյն խորվիրապն: Ո՛հ, արբշիռ ու տենդալիր ու զարհուրագին, հոն ի բաց զծաղիլունս թօթալիելով՝ ի վեր յերկինս պիտի ձգենք մեր թալացեալ թեւերն, յօճան պիտի կոչենք աստուածային բանականութիւնն, որ բանդագուշանաց հեշտաւէտ այլ հեղձուցիչ այն մուայլ մթնոլորտէն զմեզ այսրէն պիտի բարձրացնէ տակաւ խոհականութեան խաղաղաւէտ սփիւռներուն մէջ:

Եւ ահա այսպէս զմեզ յաւիտեան պիտի տանջէ Սէրն, որ մթնշաղի մը մէջ՝ անանուն եւ անկերպարան՝ յայտնուեցաւ մեզ, ի յայտ ածելով, բարէ՛, տրտմութիւնն որ ի խորս ամենայնի կը թագչի դառնաթոյն: Մ'անուկ՝ կ'արտասուէինք, եւ ահա վերստին կ'արտասուենք՝ արդէն հեռու մանկութենէն: Այլ քանի՛օն տարբեր՝ զգացօղ ու խորհող, սիրաժառ եւ յուսահատ էակին արտասուեքն յայն արտասուաց, ոյք կը հոսին մանկան դեռաբացիկ ու բոցաժառ աշուկներէն: կը սփոփեն

մարմինն արտասուքն անասնական, մինչ տքնութեամբք տկարացեալ ու սեւեռմամբք սառուցեալ աչքերէ տանջանօք արտաթորեալ այն արտասուքն ախտաշերմ ու ցրտակէզ՝ կը պեղեն այտերն ու կը մաշեն հոգին ու կը մոզացնեն զգայարանքներն։ Ո՛վ այն մոզացումն... Ի բացակայութեան առարկային մեր անրջոց, կը յարձակինք՝ կատաղի՝ մեծ ժամանակամիջոցներուն վրայ բնութեան ու մարդկութեան, երկրաբանական եւ ընկերական մեծամեծ դէպքերով ցարպատին խծկեալ թխպահոծ այն հսկայ դարուց վրայ, եւ սիրոյ զարացմամբն յանհունս առաձգեալ ու բազմապատկեալ մեր բազկաց մէջ կ'առնունք մտով ու հրով ու ջրով վանդուած այն անհեթեթ մարմիններն, ոյք մեր անհեղամունչ արինախանձ մոլուցքին առաջի կ'ընկրկին գոգցես ահաբեկ, ու հուսկ որեմն՝ հլու՝ կը թողուն մեզ որ զերծունք իրենց մորթն ու ներձգենք իրենց նետարդներն ու քաղենք բոլոր բովանդակ իրենց ուղղեւծութիւն։ Այդ դիւցազնական սնունդն զմեզ աւելի՛ կը զօրացնէ միթէ դարուն հիւանդութեան դէմ, այն հին հնդկաբուն հիւանդութեան դէմ, որ արեգորդի Սիւտարդան խլեց աստուածագեղ Եազօտարայի դրկէն եւ որ ի մէջ կը խլէ մեր յոյսերն...։ Ո՛հ, ոչ. պարարիչ ու պայծառադէմ Գիտութեան մեզ մատակարարած սննդեան մէջ ալ կայ թոյն, կայ մռայլ։ Ծիր կաթինին երկայնութեամբ դառնամաղձութեան երակ մը՝ խոր անյատակ՝ կը շրջաբերի տիեզերաց մէջ. բուսոց հոյզին եւ սրտին արեան հաւասարապէս խառնուած է այն. ամենէն ականակիտ աղբերակին մէջ կաթիլ մը գէթ ինկած ու ծաւալած է լեղիէն, ոյր ցյազ արբեցումն, ո՛հ, կ'ազգէ մարդոյն բարձր յուսահատութիւններն ու վսեմ յիմարութիւններն։ Այդ անիծից — կամօրհնից — հեղուկէն անտարակոյս կը կազմուին այն արտասուքներն, ոյք հուր են ու սառ միանգամայն, ոյք կ'երկճիւղին՝ համանգամայն անցնելու համար սրտէն եւ ուղեղէն, ոյք երկրայից ցրտութիւնն ու հրայրից ջերմութիւնն ունին, ոյք այտից վրայ կը թողուն իրենց հետքն ու իրենց համն, ոյք քարին ու փայտին՝ որոց վրայ կը կաթին՝ կեանք կու տան եւ տանջանք եւ բարբառ աղաղակ...։

Ահա այդ աղաղակն է զոր կ'աղաղակեն այս տախտակներն եւ այս մարմարներն : Ինչպէ՞ս պիտի բաժնուիմ այս տունէս : Եթէ հեռանամ Հասգիւղէն , գէթ պիտի գտնեմ գիւմակն , հարցուկն , Հնդիկն : Առ այժմ , առանց գիւտոյ մը յուսոյն , զքեզ կորուսի , Վիրգինէ՛ . բարեգուշակ չէ այս : Բայց . . . պէտք է ժողուրտել . ձեռքս յառաջ չերթար . կ'ուզէի մեռնիլ այս տան մէջ , չը բաժնուիլ այս ինձ ընտանի , այս ինձ սիրելի առարկաներէն , այլ միայն գնալու համար «ուստի ոչ դառնայցեմ» , յերկիր խաւարին եւ մթին , յերկիր աղջամլջին յաւիտենական , ուր ոչ գոյ լոյս եւ ոչ տեսանել զկեանս մարդկան» :

ՆՈՒՐԱՆԻԱ

« Ս Փ Ո Փ Ա Ն Ք Ռ Ա Մ Կ Ի Ն »

ԱՌ ՄԵՍԱՊԱՏԻ

ՄԻՀՐԱՆ ԷԹԵՆՏԻ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

Սիրեցեալդ իմ բանաստեղծ ,

Ընդ գրոյդ հասաւ ինձ եւ գիրքդ :

Բանաստեղծութեանց վրայ գրելէ հեշտագոյն է հոգւոյս բանաստեղծութիւն գրել : Ինձ՝ ազատ հոգի՝ հողմավար գնալու մանաւանդ սահմանեալ՝ ապաքէն ծանր է կասիլ , անդրադառնալ հողմոյն վրայ , նկրտիլ տարրալուծելու տիեզերաց շունչն , եւ համայն խաղերն հողմոյն ուրոյն ուրոյն նշանակելու գրով ու թղթոյն վրայ հաստատելու : Բայց քանի որ Ձեր յատկաքն այն է , պիտի ջանամ բարեկամական իղձդ ընուլ : Ներողամիտ պիտի լինիս անշուշտ , եթէ հարեւանցի իմն կատարեմայն գործն , ում համակրութիւն չունիմ , յումամէ հրաժարած եմ Մասիս օրաթերթին օրերէն ի վեր :

Եւ նախ պէտք է բերկրանք յայտնեմ թէ , միամեայ չըրջանի մէջ Հայ մամուլն արտադրեց երրեակ քերթողական հատորներ :

Մեր նիւթավար ժամանակին արձակունակ (prosaïque) ոգւոյն հետ անհամաձայն կը թուի սոյն բանաստեղծական վերադարձումն։ Այլ միթէ չէ՞նք սխալիր, նիւթական արհեստին հետ անհաշտ եթէ նկատենք արուեստն՝ ոյր առարկայն է գեղեցիկն։ Յամենուստ յարաժամ կը չըջապատէ՝ տեսանելի կամ անտես՝ գեղեցիկն զմեզ։ Բիւրեղ մ'է հոգին, որ երկնային ճաճանչէ մը կը գունաւորի, որ սիրային շունչէ մը կ'որորի, ուր կ'անդրադառնան եթերին թրթումունք, ուր արծազանգ կը գտնեն բնութեան բիւր ներդաշնակութիւնք։ Մարդս, ընկերական էակ, արտայայտութեան պէտքէն մղեալ՝ իր նմանեաց կը հաղորդէ մատամբք, չրթամբք կամ աջօք հոգեկան տպաւորութիւններն։ Ամեն ժամանակ կը զգայ մարդս այս պիտոյքն. եւս առաւել մարդն, որոյ գլխոյն վրայ աւելի կը փոփոխին ու կը փոշիոյն երկինք, որոյ շուրջ աւելի կենդանաւոյզ ու մեծաբարբառ է բնութիւնն։ Այդ ձայնք եւ այդ երանգք իրենց ձայնաչարն եւ երանգաչարն ունին մարդկային լեզուին մէջ, գեղարուեստից ու գեղեցիկ դպրութեանց մէջ։ Ուստի կրնանք՝ ընծայութեան ու մակածութեան կրկին ճամարտաչափ ի ձեռին՝ վճռել թէ Արուեստին թագաւորութիւնն յաւիտենական է։

Գրականութիւնն՝ նման գեղարուեստից՝ այլեւայլ շրջաններէ կ'անցնի յընթացս իւր զարգացման, եւ կը պատահի զի գրականութիւն մ'իւր բարեշրջութեան այլեւայլ շրջանաց միջեւ կամ շրջանաց մէջտեղ իսկ խաւարի, իբր ընդհատի։ Ահա թերեւս ինչ որ պատահեցաւ բանաստեղծութեան ալ առ մեզ։ Ստուար հաւաքածոյք, ոմանք բազմահատոր, ի լոյս ընծայուեցան յաջորդաբար։ Այլ իրենց հեղինակք ոչ միայն այլ եւս չհրատարակեցին, այլ եւ «քնարն իսկ թողուցին» իրենցմէ մեծագոյններէն միոյն բացատրութեամբ։ Միայն թովմաս Թէրզեան, որ ի Մուսայից յաւէտ կը փայփայուի յաւերժական իւր երիտտարգութեան համար, երբ երբեմն կ'երեւի հրապարակի վրայ քնար ի ձեռին, եւ իւր փանդաւան ձայներն նորանոր թելերէ կը բլլան։ Թելեր ոյք ոչ եւս են, աւանդ, սրտի թելերուն մետաղային այլ միշտ

հրեղէն երկարաձգումն, այլ երկարաձգումն թելոց՝ ոյց արմատք հողոյն մէջ են սառնամանեաց ներքեւ ⁽¹⁾, թէեւ յաւէտ բարձանց վրայ, յաւէտ հրոյն ու փայլակաց անբաւ անսպառ շտեմարանին մօտ:

Եւս եւ Մկրտիչ Աճէմեան՝ դասընկեր ու բարեկամ թէրզեանի՝ կը տաղէ մերթ ընդ մերթ: Ընթերցողաց յայտ է թէ սոյն համակրելի բանաստեղծին էր երկ՝ առաջինն յերից քնարերգական հատորոց որոց ակնարկեցինք ի վեր անդր: Աճէմեան էֆէնտի Լոյս եւ Ստուերֆ մակագործ մկրտած էր իր Հաւաքածոյն: Լոյսն որ կ'ողողէ բանաստեղծին նախորդ հատորներն, նուազ արշալոյս քան վերջալոյս է սոյն հատորին մէջ, ուր մուսայն՝ երեկոյեան սարսուռներուն ներքեւ՝ տփզոյն ու կծկեալ է, եւ արտեւանունքն արդէն կը ծանրան. երբեք երբեք մանկական շնորհ մը՝ որ Աճէմեանի երկնաշնորհ ձիրքն է՝ կուգայ իր մատաղ անդամոց դողդոջիւն յաճել քնարին վրայ: Իսկ Ստուերն ոչինչ ունի պակուցիչ. միախառ ստուեր, իր տարածութեան մէջ գրեթէ ծայրէ ծայր թափանցիկ, չը տար մակաբերել ոգիներ եւ ոգսրումներ սյնքան ահարկու որքան են աներեւոյթ: Թեթեւ հեգնութիւն մը, շնորհալի միշտ, մերթ սուր ու սոսկալի, կը կազմէ գրեթէ Լոյս եւ Ստուերֆի գլխաւոր արժանիքն: ⁽²⁾

Յուզման ժառնոն յաջորդեցին Լոյս եւ Ստուերֆի: Յովհաննէս Սեթեան չը պատկանիր այն սերնդեան, ոյր ներկայացուցիչը ասպարիզին վրայ մնացին միայն թէրզեան եւ Աճէմեան: Նոր սերնդեան հզօրագոյն բանաստեղծներէն մին է Սեթեան: Զայն ընդարձակ յօդուածով մը ներկայացուցած եմ Մասիս օրաթերթին մէջ, երբ իւրոյս ընծայեց առաջին երկն՝ Գրիսն Զքօսակ: Այնուհետեւ ալ, արձակ թէ ոտանաւոր, խօսած եմ քանիցս իւր հոգւոյն եւ իւր հանճարին

(1) Ակնարկումիւն ի մասնաւորի բանաստեղծին Ի յեառն Ողիւնդոս հաստածոյն, որ հրատարակուեցաւ սոյն հանդիսին մէջ:

(2) Սոյն Հաւաքածոյին հրատարակումէն յետոյ, Աճէմեան էֆէնտի յԱրեւիշ հրատարակեց յանգաւոր վիպակ մը՝ Սալաստողն, յորում գիւս, զգացում ու քացատրութիւն կը միանային հազուագիւս ներդաշնակութեամբ:

վրայ: Նոր երկին վրայ մտադիր չեմ գրել երկար, մանա-
ւանդ զի նորափայլ գրիչ մը՝ համակրելի եւ հօր՝ յԱրեւելս
Յուզման ժամուոց վրայ համար տուաւ գրասէր հասարակու-
թեան: Յովհաննէս Սեթեան Վիպական դպրոցին կը վերա-
բերի հաստատապէս. առարկայն իւր մտահոգութեան՝ չէ
բնութիւնն իր ամեն երեւութից ներքեւ եւ իր ներքին կազ-
մութեան ու կազմալուծութեան մէջ, այլ բնութեան փայլուն
կամ մթին մէկ երեսն. Աստուածաշնչական շնչոյ շոյալու-
թիւն մը գրեթէ մշտական նկարագիրն է իր քերթուածոց,
իր ընդարձակ քերթուածոց, յորս ուրեք ուրեք իրօղու-
թեամբ կը բարիխառնի երեւակայութիւնն, իւր յոգնախոց
սրտին արեամբ ներկեալ գունագեղեալ իրօղութեամբ: Մար-
դասիրական զգացումն ալ յաճախ արտայայտութիւն կը
գտնէ Սեթեանի բանաստեղծութեանց մէջ. այլ — չը խնա-
յելով ճշմարտութիւնն — յայնժամ յանզգայ տեղի կուտայ
յաճախ բանաստեղծն. երկինքն յայնժամ կը ցածնայ յաճախ
գլխուդ վրայ, եւ նուազ կը սիրես մարդն՝ ոյր սիրով հա-
մակեալ է հեղինակն: Եթէ մեծ վարպետն այն վիպական
դպրոցին (Հիւսօ) կրցաւ բանաստեղծական բարձր սիլուսնե-
րուն մէջ յաւէտ սաւառնիլ մարդասիրական զեղմանց պա-
հուն ալ, գաղտնիքն արեւմտեան ընկերային անսահման մի-
ջավայրին մէջ է մանաւանդ, ուր յոգնատարր է զօրութիւնն
որ կը ճնշէ, ուր գերազանց է քաղաքակրթութիւնն որ կը
ճակատի. ճնշման զօրութեան ու քաղաքակրթութեան աս-
տիճանին բարձրութեան անշուշտ պիտի համեմատի պայ-
թիւնն: Ըղձիւք կը տենչայի թէ Յովհաննէս Սեթեան լար մը
եւս յաւելուր իւր բարձրատաւիդ բանդռան՝ որ այսու յա-
ւելմամբ չը պիտի նուաստանար երբեք, կամ թէ ձուլէր բո-
լոր լարերն իր քնարին՝ ի մի միակ լար յոգնածայն յոգնե-
րանդ համադրական. կ'ըզձայի զի Սեթեան, այս մեր լուծ-
ման դարուն մէջ ուր փուչոյ հատիկի մը ծոցն ալ դեռ ման-
րաբուսիկներ ու մանրանասնիկներ կ'երեւին մեր մանրա-
քնին աչաց, վերլուծէր ինքն ալ եւ յայտնէր մեզ՝ ի զօրեղ
հատուածս հիաւքանջ՝ բնութիւնն իւր անհուն ընդարձակու-
թեան մէջ, իւր ընդ մարդկութեան յոգնաղէմի յոգնախոր-

Հուրդ Հաղորդակցութեանց մէջ, բնութիւնն ու մարդկութիւնն իրենց գուեհիկ կերպարանաց մէջ, իրենց գարշելի արտայայտութեանց մէջ, իրենց մծղնէ տենդերուն մէջ, իրենց պղծաշուրթն համբուրառեւտութեանց մէջ, իրենց նողկալի զուգաւորութեանց մէջ, իրենց խոնար խաւարչտին խանտ խորախորշերուն մէջ, յորս ընդոստուցիչ ցաւոց ու փոխ փոխոց աննշմարելի սերմունք անիծապարտ՝ կը սպասեն խմորման վայրկեանին, գործունէութեան օրին, կոտորածի գիշերին, սեաւ սգահամակ ոտստփելի յաղթականին. . . Այլ միթէ կը զառանցեմ. միթէ խորհրդական անկուծիւնն յարաժամ ի շիւման են ընդ միմեանս. կրնանք խոկըսել թէ՝ մարդկութիւնն ի բնութեան է եւ բնութիւնն ի մարդկութեան. զիրար կը յանկուցանեն ու զիրար կը հալածեն յաւէտ, զիրար կը սրբեն ու զիրար կ'ապականեն, զիրար կը խռովեն ու զիրար կը խաղաղեն, զիրար կծուակիծ կը խայթեն ու զիրար կը փայփայեն սիրատարիիկ, ճարակ իրեաց խանդաղատաբար կը նօթձեն եւ կատաղաբար իրենց ոգեպահիկն յիրեաց կը կորզեն։ Այս հսկայ հոլովամասնեայ յաւիտենական պայքարն, արդիւնք չարժման՝ անբաժանելի յատկութիւն նիւթին, եւ պայման կենաց որ, հանութ, համայնածեւ, ի տիեզերս ի յայտ կուգայ յաւիտեան, այս պայքարն, այս, մեծ բանաստեղծին գործոյն մէջ պարտի պատկերանալ իր ամեն փոփոխութեամբք, իր փոքրոգի ճգանց եւ իր դիւցազնական շարժմանց մէջ, իր թաքուցած ճոխութեանց եւ իր յայտնած գարշութեանց մէջ, իր յոգնահոծ ստուերոց մոտատանջիկ մակընթացութեան եւ իր փողփողե նէջ արշաւանաց բովանդակ պայծառութեան ու վսեմութեան մէջ։ Ահաւասիկ ինչ որ պարտի նոր բանաստեղծին, մեծ բանաստեղծին երգոց նիւթը ըլլալ։ Արտաքին իրաց ու դիպաց պատկերացումն՝ ներքին լուսատարր տեսլանց ցոլացմամբք, այս է բարձրագոյն բանաստեղծութիւնն։ Յովհաննէս Սեթեան ոչ անտարակոյս նախապաշարունմներ այս նկատմամբ ունի, այլ ունի բնագիւղներ ազնուական, տեսութիւններ վերացական. ներքնատեսութեան, ներքնակեցութեան առանձնա-

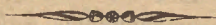
չնորհն ունի թերեւս առաւել քան ոչ զոք. սակայն Սեթեան զօրութիւն ու լայն թեւեր ալ ունի ընդգրկելու համար կենաց տիեզերական պայքարին բոլոր համեմատութիւններն: Իր փափկութեան այլ իր կորովոյն մանաւանդ տուաւ մեզ ընդնշմարել անսահման անսպառ աղբիւրն իւր Նիւրնախին մէջ, թափանցիկ քերթուած գոգ հոսանուտ ագամանգով մը կերտուած, զոր ներքնապէս կը գունաւորեն ու կը վառեն երկնապող երակք եռանդնայոյզ արեան խտագոյն:

«Ազնուական բնազդմունք» ըսինք: Յայդոցիկ զմեզի է միթէ Միհրան Յովհաննէսեան էֆէնտին, հեղինակն երրորդ քերթողական հատորին՝ որ երեւցաւ ներկայ տարւոյս մէջ. Յովհաննէսեան էֆէնտին որ կը համակրի ռամկին, որ կ'երգէ ռամկին, որ ախոյեռ կամի ռաւիկին. Ռաւկին ախոյեռաց հեղինակն նուաճ հակամիտութիւն ունի վերացականութեան: Պատիւ ունենալով անձնապէս ճանաչել կրկին բանաստեղծներն, նոյնքան ազնուական ու նոյնքան վերացական գտած եմ երկուքն ալ, միայն առաւել երազող՝ Սեթեանն. Եւ այդ երազողութիւնն, որ այն յաղթ մարմնոյն մետաքսային ծըփում մը կ'ընծայէ, այնքան բնածին, բնազդական, այնքան ներոյժ ու ներգործիչ է, մինչ զի բանաստեղծին խօսակիցն՝ այն արեւադարձային անդուհական աչացն ալ օգնութեամբ՝ տակաւ կը կորուսանէ՝ իրականութեան զգացումն: Այնպէս չէ Յովհաննէսեան էֆէնտինն հետ. Չես խռովիր իր ներկայութենէն, իր խօսակցութենէն. յստակ անձնաւորութիւն մ'է, պայծառորոշ գիծերով, կանոնաւոր շարժմամբ, ամփոփ խօսակցութեամբ, եւ իր նոյնքան թիւաթոյր աչաց մէջ կ'ընթերցուի քան կ'երազուի կեանքն: Այսու տարբերութեամբ անշուշտ կրնայ բացատրուիլ երկուց բանաստեղծութեանց սեռային տարբերութիւնն: Սիւրխանի ռաւկինին մէջ երազողն ապրողին տակ կը թաքչի, հսկելով եւ սպասելով: Կրկին բանաստեղծութեանց այլազգութեան ուրիշ բացատրութիւն մ'ալ կրնանք գտնել ժամանակաց տարբերութեան ու գրական դաստիարակութեան մէջ: Երբ Սեթեան սկսաւ ու գրական դաստիարակութեան ապծառագոյն ժա-

մանակն էր. պատանի մը (¹) մասնաւորապէս, զոր Օտեան յայտնեց Հայ գրականութեան, յունական անաչառ ճաշակաւ բարեխառնեալ վիպականութեան մը վեհանձն շունչով կը թրթռար ու կը թրթռացնէր հոգիներն, արտակիտելով արձակն եւ շողարձակ սպիտակութեամբք փայլեցնելով ոտանաւորն: Յովհաննէս Սեթեան, իրրու համակեալ հիւսիսային միջոցամղձ գրականութեանց հայրենաբաղձութեամբ, պատուեց վիպականութեան փաղիւռն բաբախուն համապարփակ պատեանն, եւ Շէքսպիրափաւստեան ահաւոր մթութեանց մէջ խորասուզուեցաւ՝ երազեալ եօթնարփեան աշխարհներն ի լոյս ածելն: Համար եօթնանդնդեան այն աղջամղջից խորերէն: Այսպիսի ժամանակ մ'երեւցաւ Յովհաննէս Սեթեան, ընդունելով կամ ինքն ինքեան սալով այսպիսի՝ դաստիարակութիւն գրական: Միհրան Յովհաննէսեան կ'երեւի 1888 ին, երբ Հայ գրականութիւնն նոր հոսանքէ մը կը մղուի. վերջնադարեան... ի՞նչ կ'ըսեմ, դարավերջեան հոսանքն այն յորդահոս, որ կը սպառնայ պեղել ու պողել դասականութեան ալ վիպականութեան ալ աւազանն, ու գորշ կմախն այլանդակ փոխանակել բարեձեւ վարդազոյն մարմնեկին, կամ տափակ տրմուղ արտմատեսիլ իրականութիւնն ի գահ բարձրացնել փոխանակ Երեւակայութեան՝ որ իր անսահման լուսափետուր թեւոց մէջ կը պարփակէ երկիր եւ երկին, աստն եւ անդն — եւ մանաւանդ Անդրազոյնն:

(Շարունակելի)

Ե.

(¹) Մինաս Զեւազ, որ «Գրական փորձեր»ու Առաջաբանին մէջ դրօշ պարզեց Վիպականութեան, որպէս ապա՝ «Նոքա եւ ես» հատուածով՝ իր դասընկերն ալ պարզեց դրօշ Բնապաշտութեան:

ԱԴԱՄԵԱՆ

Մինչ ամեն ոք՝ մեր մայրաքաղաքին մէջ՝ մասնակցիլ փութաց մեծապայծառ տաղանդի մը մատակարարած անհամեմատ վայելից, առասպելական տարօրինութեամբ մ'ես գիտատապարտեցի սոյն վայելքէն զրկուելու գերախտաբանական վայելից։ Կուզէի... գաղափար մ'ունենալ այն տանջանայ վրայ, զորս կը կրեն ոստանիկ ընտանեաց ոսկեծաղիկ աղջկունք, ոյք կամովին աշխարհէ կը հրաժարին, մերժելով զգայարանաց զգլխիչ հրաւերներն, իրենց առաւօտներն հեղձուցանելով ի մահարբոյց ստուերս մենաստանին, ապաշխարանաց անխղճաչարչար խաչին վրայ հատահեղոյս հեղուսանելով իրենց աղաւնանոյշ անհիւթանիւթ մարմինն։ Առ գեղարուեստս եւ առ գրականութիւն իմ բնաբոյս տենդազին սիրոյս հակառակ, իմ ախտայամառ անձնազրկութիւնքս Օթէլլոյի հեշտայաջորդ ներկայացումներէն ի ձեռն հանձարակատար գերասանին՝ ո՛չ ապաքէն ունին ինչ համեմատելի կենսաժեշտիկ այն կուսանաց զգայատանջ զրկմանց հետ։ Թատերաբեմին թնդիւնք մինչեւ իմ բարձր առանձնոցիս մէջ արձագանգ կը գտնէին. այն առիւծատիպ կամ արեգակնատիպ Օթէլլոյին բանից ու նայուածոց, եւ շարժմանց եւ անշարժութեան անհեղաշող ճառագայթից բեկբեկմունք կը հասնէին մինչ իմ մորթոյս գեղազգայիկ եւ կը խողտէին զայն ներթափանցիկ հեշտութեամբ. զայրացասումն Մաւրիտանացւոյն սիրոյ եւ նախանձու կրկնահոսանօք դժոխեռանդն արիւնն՝ երկարաձգեալ երակացս մէջ կ'եռար ու կը բորբոքէր։ Ո՛հ, կը սպասէի, կը սպասէի որ բարեկամ մը գար, կամ մանաւանդ ո՞մն բարեկամուհի, եւ գիտ ազատէր այս հոգեմաշ վայելքէն զոր ես անձինս կը հայթայթէի՝ հետեւանօք տարօրինակութեան ախտին որով վարակեալ է նորարուեստամիւ մաղկատիկ միաքս։ Երկրորդ ներկայացման մանաւանդ, — երբ գերատարր հուրց քաջհաղորդակն այն Բաշալեան՝ ջերմ ի ջերմոյ յԱրեւելս հրատարակեց առաջին ներկայացման սուլաւորութիւնն, — երկրորդ ներկայացման մանաւանդ կ'ուզէի զի բռնաձիգ տանէին նետէին զիս թատերաբեմին ոտքն. եւ հոն՝

ընդլայնելով վերառածիդ զգայարանքներս՝ ներընդունէի, — թեւարախ ընդմէջ երկեակ բանաստեղծից կամ ընդմէջ զուգեակ հրեղէն աղջկանց, — հոն, այն ելեկտրացեալ մթնոլորտին մէջ հոլաթեւ, ներընդունէի հոգւոյս մէջ՝ համակ ինչ որ Օթէլլո՝ յանձին հիակառար այն դերասանին՝ արձակէր ու հեղուր կայծակներ ու կոհակներ սիրոյ, նախանձու, խարկանայ, դառն հեգնութեան ու վարազալիլ վրիժու, կրմուղ զգայարանաց ու կրասանձ կարեվէր հոգւոյ հզօրագունի:

Հոս ու հոն, կը շարունակէ տիեզերահռչակ դերասանն իր ներկայացումներն: Ագամեանի մեծ փառքն իր շուրջ փառաց պայքար (struggle for glory) մը գոգցես յարոյց գրական աշխարհին մէջ: Առաջին ներկայացման վրայ գրեց՝ արդենահամակ հրատարափ գրչաւ՝ Էդուէնան: Երկրորդ ներկայացման համարագիրն եղաւ Օվֆիսէ, բարիզաշունչ խայտալից գրիչ կայթաթուիչ, իրականութեան անոյեան գործնական, նորափայլ գրօնագիր ու վիպասան: Թովմաս Թէրզեան գրիչն առաւ երրորդ ներկայացման. Թովմաս Թէրզեան՝ գրական հմուտութեամբ առլցեալ գլուխ, յոգներան հմայեակ յիշատակօք յարատրոփ սիրտ, գեղեցկատենչ հոգի լուսաթեւ, խօսեցաւ գրականութեան անցելոյն վրայ, անցեալ աւուրց վրայ՝ յորս «Ագամեանն ի Թիֆլիզ կ'ուղարկէր՝ լի երկնահայեաց նայուածքներով», եւ խօսեցաւ ներկային վրայ, ներկայացման վրայ, նկարագրելով դպրոցագլուխ Հայ դերասանին անձն, հոգին ու հանճարն: Նոր գրիչ մը, նոր գրադատ մը յայտնուեցաւ Օդէլլոյի ներկայացմանց առթիւ. Տ. Գառնիկ ֆնտքլեան, ծանօթ իր քանի մ'ընտիր բնագրահան թարգմանութեամբ անգղիական ու գերմանական բանաստեղծութեանց, գրեց Ագամեանի վրայ, Շէքսպիրի վրայ. կարգացած Շէքսպիրի բնագիրն իսկ, յԱնգլիա Շէքսպիրի ներկայացմանց հանդիսատեսն եղած, թղթատած Շէքսպիրի համազգային քննադատներն, հմուտ հին հայէրենի ու եւրոպական արդի ճոխագոյն լեզուաց ու գրականութեանց, ապաքէն Տ. Գառնիկ ֆնտքլեան ձեռնհասութիւն ունէր դատաւոր հանդիսանալու սոյն նիւթոյն վրայ: «Ինչ կարելի է երեւակայել աւելի կատարեալ քան կասիօյի եւ Մօն-

Թանոյի մենամարտած պահուն՝ Օթէլլոյի մեծասաստ վրայ հասնելն եւ բարկացայտ յանդիմանութիւններն, եւ իակոյի նախկին մեղմելս դիտողութիւններէն Օթէլլոյի մտաց մէջ նորասա՛հ կատկածին արտայայտութիւններն, որուն վրայ որոճալէ զկնի առանձին՝ ժանտ հիւանդութեան մը սերմին նման ճարակիլը կ'զգայ յինքեան, կը տանջուի չարալլուկ, յանկարծ կու գայ Թատերաբեմն կատաղութեան ծայրագոյն կէտը հասած, սա բացագանչութեամբ՝ Հա, հա, անհաւատարիմ ինձ: Աւանդութիւն կայ անգլիական թատրոնն, որ Անգլիացի հռչակաւոր շէյքսպիրեան դերասան մը, ամեն անգամ որ Թատերախաղին այս տեսարանը հասնէր, Թատերաբեմ չեկած ձաղիւղ կուտար ինքզինքը ներսն՝ զի կարենայ յանկարծ այդ սաստկագոյն մոլեգնութիւնը ցոյց տալ: Ագամեան՝ ցորչափ գիտեմք՝ առանց այս արուեստական հնարից գիմելու, յաջողութեամբ կառարեց այս դժուարին մասը, եւ որ աւելին է, յետ այսորիկ յաջողութենէ ի յաջողութիւն բարձրացաւ՝ յոյժ ի խոնարհ թողլով ամեն գրուատիք»։ Կը փափաքէի Տ. Ֆնտքլեանի յօդուածն արտատպել ամբողջովին, որպէս միւս գրուածներն, յորս ոտանաւորն ալ չը պակեցաւ, եւ ոյք անթառամ անկապուտ փունջ մը կը կազմեն, անտարակոյս աւելի յարգի յաչս դերասանապետին քան ծաղկափունջերն՝ ոյք ... չընծայուեցան նմա — ըստ դիտողութեան միոյն ի յօդուածագրաց: Ոտանաւորն, երէկ իրիկուն կարդացինք զայն Ալեքսիի մէջ. դիւրասա՛հ քերթուած, խանդավառ հոգւոյ ու խնդամուխկ մտաց ծնունդ, յորում կը պատկերանան խայտանքն ալեաց ոյք կը Թանային Թատերաբեմն, յորում կը սուրայ նաեւ շիկերէի մարդախոշոշ այն մոլեգնութիւնն՝ որ կը վառի մինչեւ իսկ հրաձորձ հանդերձին վրայ մատնեա՛լ Մաւրիտ ասպետին:

Եւ այժմ որ ոչ այլ կարօղ եմ ինչ ասել՝ զրկուելով կամ ինքզինքս զրկելով այդ բազդաշնորհ ներկայացմանց գերազանց վայելքէն, այժմ կը յիշեմ . . . զոր էր երբեմն կոչէի մեծ վտարանդին եւ զոր այժմ ազգն ողջոյն կ'անուանէ անմահն Օտեան: Ի չնորհս Օտեանի՝ ծանօթացայ նախ Ագամեանին, ոչ անձամբ, այլ իր մէկ երկին մէջ. Դաւրուց հրաշալիսի հան-

ճարահրաշ բանաստեղծին պատկերն էր այն իւղանկար : Քանզի Ադամեան վրձին ալ կը գործածէ : Եւ Ադամեան նկարած է Հիււօն ոչ ըստ դիպաց , այլ առ սքանչման , առ երախտագիտութեան . քանզի Ադամեան ընթերցած է Հիււօն : Եւ Ադամեան ոչ միայն կը հասկնայ բանաստեղծութիւն , այլ եւ ինքն ալ , երբ վար իջնէ թատերաբեմէն , կ'երթայ հանգչիւ ի գիրկս Մուսային , որ արծաթափայլ կայլակներն իր քրտանց՝ կը փոխարկէ փափկիկ բանաստեղծութեանց : Մուսայից տաճարն էր իր սրահն ալ , Օտեան էֆէնտիի սրահն , Եղճէկ , ընդ միշտ փափուեցաւ տաճարն : Երբ Բերա երթամ , թուի ինձ թէ թափուր է Բերան : Այս դատարկութիւնն , նկարիչ - բանաստեղծ - գերասանապետն ո՞չ ապաքէն առաւել քան ոչ զոք կը զգայ զայն . . .

Ե .

ՈՒՌԵՆԻՈՅՆ ԵՐԳՆ

Sing willow, willow, willow.
SHAKESPEARE, Othello .

9 Հոկտեմբեր , կիրակի . — Առանձին եմ խցիկիս մէջ , եւ երջանիկ եմ . . . Ի՛նչ որ իմ երանութիւնս կատարեալ կ'ընէ , անձրեւն է այն , հովիւ է այն : Հիւանդ է բնութիւնն . եւ այս է մանաւանդ որ երջանիկ կը կացուցանէ զիս : Անհուն համակրութիւն մը , նմանեացս համար զգացածէս տարբեր կերպիւ ջերմագին , անձրեւի կաթիլին կը յարէ հիւանդագին հոգիս : Կաթիլն անձրեւին՝ հանգունակ է բանաստեղծութեան մ'ապակեգունակ , որպէս գիտեն յօրինել բանաստեղծք՝ ոյց հրատարփ ակնարկին ներքեւ կը լուծուին լեզուին քծուարք եւ վարդոսկեգոյն թափանցիկութեան մ'ընդմէջէն մեր զմայլեալ աշաց կ'երեւեցուցանեն սրտին իգականագոյն յոյզերու միգամածային պարն : Այլ քան զբանաստեղծութիւն՝ կենդանագոյն է կաթիլն երկնատեղաց եւ աւելի դողդողուն , աւելի կոծեալ , աւելի թափանցանց . . . Եւ ո՞չ պատկերհան մը կըրնայ տալ վրձինովն անձրեւի կաթիլին բուն գոյնն . հի-

ւանդի գոյնն է այն, զգայախուսիկ անըմբռնելի. գոյնն է հիւ-
ւանդին, որ մառախլային քողոյ մ'ետեւէն ակամայ կը տեսնէ
տիեզերքն եւ որ փետրոյ մը հպմամբ մինչ ի խորս հոգւոյն
կը սարսռայ ջլաթունդ: Հոսեցէք, հիւանդ կաթիլներ,
մռայլ ովկէանուց աղի վերածխութիւնք, ո՞ մաղձաբեր ար-
տաթորմունք անդնդարոյծ ամպոց. բաղխեցէք ապակւոյն,
հեղուկ ատամնունք, ոյք քան զժանիս գիշախանձ գազանաց
կը յօշէք ակտազգայուն սրտիկս...

Այս ականողական ու հոգեկան սեւեռմանց դէմ խիզա-
խած էր քունն ու յաղթած էր այնց, երազիս մէջ տեսայ զայն՝
զոր չեմ տեսած թատերաբեմին վրայ. երազիս մէջ տեսայ
Պարպարան: Սիրատարի սեւամորթունհին՝ մարտիրոսուհեաց
լուսապսակով կը փայլէր. Եէնիգիւղի Ս. Աստուածածնայ ե-
կեղեցւոյն խնկաւէտ պարտիզին մէջ մինակ էինք, նէ եւ ես.
միայն ժամկոչ աղբարն՝ ստուերին մէջ՝ սուրբ մարմարին վրայ
կը նիրհէր պանդուխտի նիրհն: «Ահա ուռի՛ն, Պարպարա՛. ի
քէն իր երգն հայցէ նա»: Հեզ Մարիստոնիսն սկսաւ երգել
ուռենւոյն երգն: Եւ յանգգայս ուռենւոյն ոստերն առածը-
գեցան մինչեւ ստուերն ու մարմարն. եւ մէն մի դալարա-
գեղ ճիւղի ծայրէն թանձր արտասուեաց կաթիլք խորհրդա-
կաթ ինկան վարդ այտերուն վրայ... ժամկոչ աղբօրն:

Հոսեցէք, ո՞ հիւանդ կաթիլք երկնախիլք. հոսեցէք, ար-
տասունք տաղտկատանջիկ հրեշտակաց. հէգ հայ պանդուխ-
տին վրայ հոսեցէք՝ յիւր եւ ի ձեր սփոփանս: Հէգ հայ պան-
դուխտին վրայ, քանզի նմա չեն բաւեր ուռենւոյն արտա-
սուքն: Եւ Դու, երգէ՛, սիրահալ աղջիկ, որպէս զի լան ընդ
քեզ եւ ընդ իս ուռենիք, որպէսզի լան երկինք... Sing
willow, willow, willow.

ՄԵԼԱՆՈՒ

Քանի մը գրութիւնք, ոյց ոմանք այժմէութիւն ալ
ունէին, տեղւոյ անձկութեան պատճառաւ յետածրդ-
ուեցան Հանդիսիս յառաջիկայ թուոյն՝ որ ընդ հուպ
պիտի հրատարակուի:

ԱՍԻԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

Կ. Պոլիս, 22 Օգոստ. 1888

Մեծ. Յակոբ ԷՖէնսի Ալթուն-Տիւրի

Ասենապէս Տնօրէն Խորհրդոյ Ասիական Ընկերութեան

Մեծապատիւ Տէր,

Պատիւ ունեցանք ընդունիլ պատուարժան խորհրդոյդ 19/31 Օգոստոս ամսաթիւ ու 512 թիւ պաշտօնագիրն, որով կը ծանուցանէք թէ 11 (տասն եւ մէկ) Օսմ. ոսկւոյ արժողութեամբ դասադրոց նպաստ մը կը յատկացունէք մեր վարժարանաց եւ կը խոստանաք միանգամայն նորանոր ձեռնուուութիւններ ընել ընկերութեանս:

Շնորհակալ եմք յոյժ, Մեծապատիւ Ատենապետ էֆէնտի, Պատուարժան Ընկերութեանդ սոյն նուիրատուութեանը համար զոր այնքան ազնիւ եղանակաւ մը կիմացնէք մեզ: Արդէն երկոքին Ընկերութիւնքն համերաշխութեամբ ընթացած են միշտ իրենց կազմութեան օրէն սկսեալ եւ առաջին անգամը չ'է որ Պատ. Ընկերութիւնդ մեր միջոցաւ եւ դասադրոց հայթայթմամբ մտաւորական հաց կը ջաւթէ գաւառացի ուսումնատենչ մանկուոյն որք կը կրթուին մեր վարժարանաց մէջ:

Հարկաւոր դասադրոց ցուցակը կընդունիք ներփակ. շնորհ ըրէք մինչեւ շաբաթ հասցունել մեզ անպատճառ գիրքերն, որպէսզի նոյն աւուր բօսթով կարենամք զրկել ուր որ պէտք է:

Յուսալով որ Պատ. Ընկերութիւնդ հետեւելով իւր գծած ուղղութեանը՝ նորանոր առիթներ պիտի ընծայէ մեզ իրեն շնորհապարտ թողելու զմեզ ու մեզ հետ բիւրաւոր Հայ մանուկներ:

Մնամք խորին յարգանօք

'ի դիմաց Հայոց Միաց. Ընկերութեանց

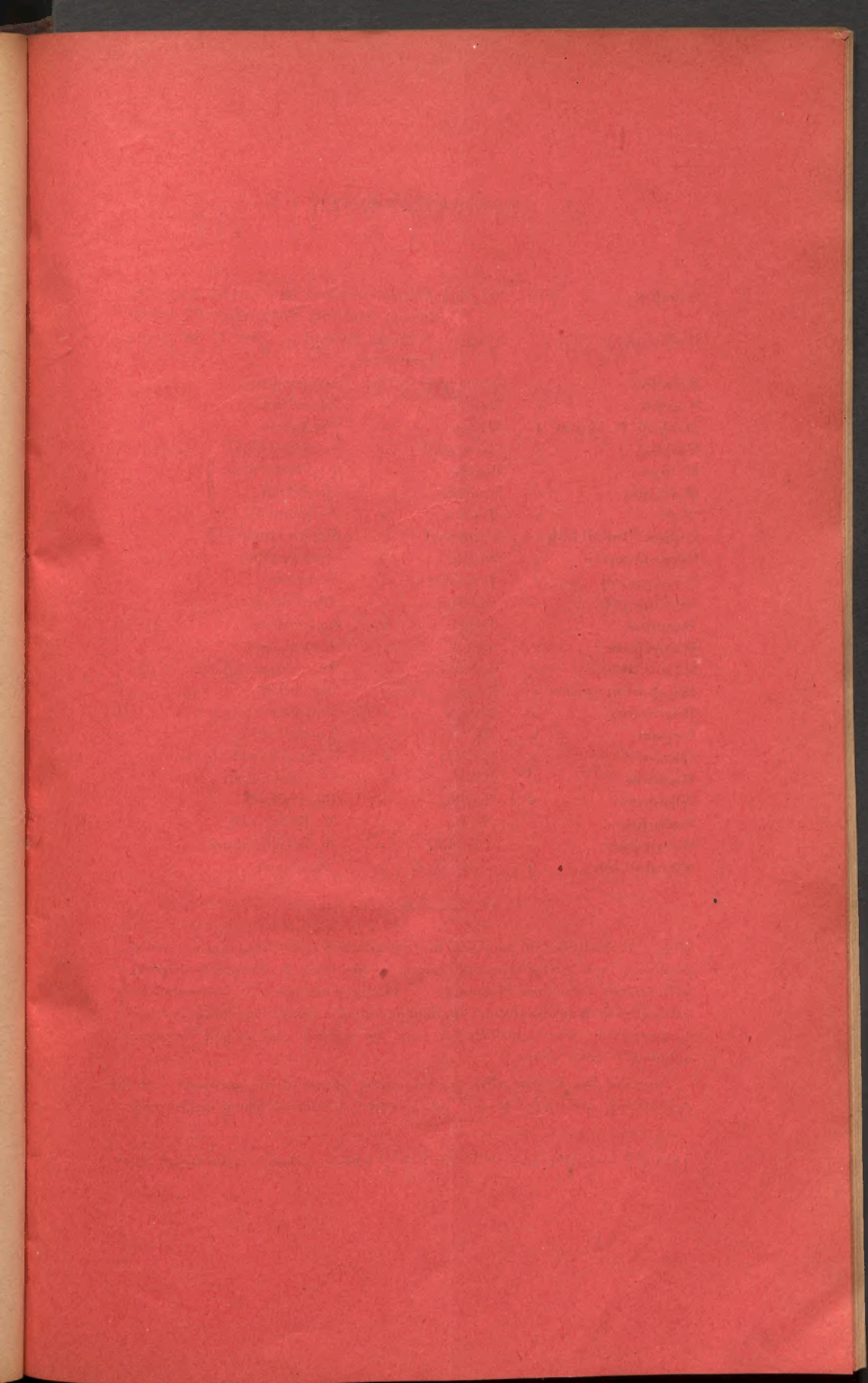
Տնօրէն Ժողովոյ

Վ. Ասենապիւր

Ասենապէս

Կ. ԲԱՊՈՒՃՃԵԱՆ

Լ. ՓԱՓԱՋԵԱՆ

ԳՈՐԾԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆՔ

Փարիզ	Մեծ	Գաբրիել էժենի էգնատն (M. Kapriel Eknayan, Rue du Faubourg Montmartre 47, Paris)
Մանչեսթեր	»	Թազուր էժենի Սազայենց (Mr. T. Saccacenz Manchester.
Վարնա	»	Կարապետ էժենի Յովասափեան
Կուրի	»	Յակոբ » Համամնեան
Աճիօն Բ. Հիտտ	»	Սմբատ » Դալիթեան
Սրվազ	»	Յարութիւն » Բարունակեան
Մարսե	»	Սարգիս » Գ. Սամուէլեան
Սյնքազ	»	Վանան » Բիրքնեան
Բդի	»	Աւետիս » Բաշքերունի
Իզմիր-Պահնէնիկ	»	Յարութիւն » Տէր Կարապետեան
Ա. Տա-Բազար	»	Յակոբ » Պապապետեան
Մարտուան	»	Յովնաննէս » Գայանեան
Տրապիզոն	»	Մինրան » Բիրքնեան
Տօզլաս	»	Գրիգոր » Փափազեան
Մաղնիսա	»	Մկրտիչ » Դերմակեան
Ջովիւնիս	»	Վանան » Պարսպպանեան
Ադրիանուպոլիս	»	Սահակ » Պարոնեան
Ռոստոք	»	Ռուբէն » Գոլաննեան
Երիզա	»	Մինրան » Աստուրեան
Պարում	»	Առաքել » Սարուխանեան
Ա. Տանա	»	Մինրան » Ս. Գասարեան
Կեսարիա	»	Դանիէլ » Սարաժեան
Եղեւիս	»	Գէորգ » Կ. Ոսկերչեան
Մալաթիա	»	Լուսիկ » Յ. Խաչատրեան
Վէօրահեա	»	Յարութիւն » Պոյանեան

Ասիական Ընկերութեան եւ Երկրագունձի ըստանորդագրութեան վերաբերեալ գրութիւնք պարտին ուղղուիլ առ Դիւան Տնօրէն Խորհրդոյ, զրասնեակ Ասիական Ընկերութեան, Տեմբը խան քիւ 27, Կալարա - իսկ Երկրագունձի խմբագրութեան վերաբերեալ գրութիւնք՝ առ Տնօրէն - Խմբագրատեան, նոյն զրասնեակն, ուր կը գտնուի չորեքշաբթի եւ շաբաթ օրերը կէս օրէն յետոյ:

Այս ամ եւս Երկրագունձի ըստանորդաց բոլորն վրայ յաւելում տեղի ունենալով, Հանդիսիս Ա. —Բ. քիւն երկրորդ անգամ պիտի տպագրուի:

معارف همويه نظارت جليله سلك رخصتيله طبع او لنشدد— رخصتنامه نومروسى ۱۳ سنه ۱۲۹۷ شى با ۱۸